

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Гуманітарно-педагогічний факультет

Кафедра філософії та міжнародної комунікації

Методичні вказівки з дисципліни «Філософія» для студентів освітнього ступеня «Бакалавр» агробіологічного факультету

Київ - 2024

УДК091

Рекомендовано Вченою радою Гуманітарно-педагогічного факультету НУБіП України, протокол № 5 від 19 листопада 2024 р.

Укладачі: канд. філос. наук, доц. Кичкирук Тетяна Василівна

Рецензенти: **Сторожук С.В.** - д-р філос. наук, професор, професор кафедри української філософії та культури КНУ імені Тараса Шевченка
Матвієнко І.С. – канд. філос. наук, доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації НУБіП України

Методичні вказівки з дисципліни «Філософія» для студентів освітнього ступеня «Бакалавр» агробіологічного факультету

Методичні вказівки містять курс лекцій, теми семінарських занять, завдання для самостійної роботи студентів, теми рефератів та есе, список рекомендованої літератури, практичні рекомендації щодо підготовки до цих видів занять, словник філософських термінів.

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Зміст навчальної дисципліни «Філософія»	6
Розділ 2. Плани семінарських занять	10
Розділ 3. Лекції з курсу «Філософія»	29
Розділ 4. Тестові завдання до I модуля	32
Розділ 5. Тестові завдання до II модуля	57
Розділ 6. Тестові завдання до III модуля	90
Розділ 7. Тестові завдання до IV модуля	114
Розділ 10. Словник філософських термінів	90

ПЕРЕДМОВА

Філософія належить до циклу фундаментальних дисциплін навчального плану, вивчення якої є важливим чинником духовного збагачення, інтелектуального розвитку, формування світоглядно-методологічної парадигми студентської молоді, усвідомлення ними свого місця і ролі в суспільстві; визначення ціннісних орієнтирів особистої та соціальної активності громадянина, розуміння проблеми людського буття і насамперед питання, хто є людина, як їй жити, на що орієнтуватися в нових умовах, як долати різні перешкоди до майбутнього.

Вивчення дисципліни певною мірою пов'язане зі знаннями інших гуманітарних дисциплін, особливо з політологією, соціологією, культурологією, історією України, економічною теорією тощо.

У свою чергу, знання дисципліни "Філософія" є методологічною основою вивчення не тільки гуманітарних та суспільно-політичних, а й природничих та технічних дисциплін.

Мета вивчення дисципліни:

надання знань з філософії як вищого теоретичного рівня світогляду, що віддзеркалює сутнісні характеристики буття людини, соціуму і природи та основні форми їх взаємодії, світоглядно-методологічна підготовка студентів, формування їх філософської культури як теоретичного підґрунтя університетського рівня підготовки спеціалістів та актуалізація національної свідомості майбутньої суспільної еліти.

Завдання вивчення дисципліни:

вивчення історії філософії та її органічної складової – історії української філософії, сприяння гуманізації освіти через засвоєння досягнень сучасної філософії, інформації про світ у цілому і ставлення людини до цього світу; вивчення комплексу принципів пізнання як загального методу пізнавальної діяльності; розвиток здібностей до логічного мислення, самостійного аналізу складних явищ суспільного життя, уміння пов'язувати загальнофілософські проблеми з розв'язанням завдань економічної теорії і практики. Цьому підпорядковане вивчення наступних розділів: "Вступ до філософії", "Історичні типи філософії", "Онтологія", "Гносеологія", "Соціальна філософія".

Предметом курсу є світ загалом у його найбільш загальних закономірностях з позицій відносин «людина – світ».

У результаті вивчення курсу студент повинен знати:

- історичні типи філософії, основні парадигми філософствування;
- основні галузі філософського знання (онтологія, гносеологія, логіка, філософська антропологія, етика, естетика, соціальна філософія тощо);
- основні форми буття і сутність діалектики;
- походження свідомості, форми і структуру свідомості;
- шляхи пізнання світу, функціонування знання у сучасному інформаційному суспільстві, особливості взаємозв'язку науки, техніки з сучасними соціальними й етичними проблемами;
- форми суспільної свідомості, їх взаємозв'язок;
- умови формування особистості, її свободи, відповідальності за збереження життя, природи, культури.

У результаті вивчення курсу студент повинен вміти:

- обґрунтувати свою світоглядну та громадську позицію;
- застосувати знання, яких було набуто під час вивчення курсу "Філософія", в процесі вирішення професійних завдань, в процесі розробки соціальних й екологічних проектів, організації міжлюдських відносин;

- науково аналізувати найважливіші соціальні проблеми і процеси, факти і явища суспільного життя;
- розуміти і об'єктивно оцінювати досягнення культури, пояснювати феномен культури та цивілізації;
- володіти методологією й методами пізнання, розуміти сутність творчої діяльності;
- вдаватися до діалогу як засобу вирішення соціальних і етичних проблем;
- добре орієнтуватися в першоджерелах та основній сучасній філософській літературі.

Запропонований практикум має дати студентам цілісний виклад основних проблем філософії на рівні об'єктивного, ідеологічно незаангажованого сучасного бачення проблем, ознайомити студентів із наявними філософськими концепціями в їх поліфонічному і плюралістичному звучанні, яке допомагає альтернативному сприйняттю і осмисленню буття.

З метою інтенсифікації процесу навчання, вдосконалення контролю за засвоєнням матеріалу доцільно використовувати модульно-рейтингову систему контролю знань, програмоване навчання, тести, комплексні контрольні завдання, прикладні комп'ютерні програми тощо.

Автори практикуму прагнули врахувати вимоги, що випливають з приєднання України до Болонського протоколу.

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Модуль 1

Вступ до філософії.

Тема 1. Філософська пропедевтика. Сутність філософії, її роль у суспільстві

- Поняття світогляду, його структура та функції. Історичні типи світогляду
- Поняття і предмет філософії. Специфіка філософського знання: істотні ознаки та класифікація дисциплін
- Східна та західна традиції філософування: умови виникнення та особливості існування
- Основні етапи розвитку філософського знання. Методологія історико-філософського пізнання

Модуль 2.

Історія філософії

Тема 2. Філософія Давнього світу

- Філософія Давньої Індії
- Філософія Давнього Китаю
- Становлення давньогрецької філософії. Натурфілософський етап розвитку давньогрецької філософії: проблеми першопочатку (Фалес, Піфагор, Парменід, Геракліт). Плюралістична тенденція філософського освоєння світу (Емпедокл, Анаксагор, Демокріт)
- Початок класичної давньогрецької філософії – софісти, Сократ
- Філософія Платона. Арістотель як систематизатор античного знання
- Еллінізм як завершальний етап розвитку античної філософії (епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, неоплатонізм)

Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження

- Особливості християнського способу філософування (монотеїзм, теоцентризм, креаціонізм)
- Патристика: побудова універсальних систем християнського світогляду (Оріген, Августин Аврелій, Діонісій Ареопажіт)
- Схоластика: осягнення Бога засобами розуму (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський)
- Боротьба номіналізму і реалізму в середньовічній філософії
- Вплив Сходу на західноєвропейську середньовічну філософію. Теорія „двох істин”
- Гуманістична спрямованість філософії доби Відродження. Основні ідеї раннього Відродження
- Філософія високого Відродження (Н.Кузанський, Л.Валла, М.Фічіно, П.делла Мірандола, П.Помпонаці, Н.Макиавеллі)
- Філософія пізнього Відродження (Б.Телезіо, Ф.Патріці, Дж.Бруно)
- Утопічні проекти філософії Відродження (Т. Кампанелла та Т. Мор).

Тема 4. Філософія Нового часу та Просвітництва

- Філософія Нового часу. Проблема методу пізнання
- Обґрунтування експериментального ставлення до природи в філософії Ф. Бекона
- Філософія Т.Гоббса
- Дуалізм і монізм: Р.Декарт і Б.Спіноза

- Монадологія Ляйбніца
- Класичний сенсуалізм Дж.Локка
- Суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі та Д. Юма
- Формування просвітницького культу розуму в філософії XVIII ст.
- Просвітницькі ідеї Вольтера і Ж.Ж.Руссо
- Механістичний матеріалізм XVIII ст. (Д.Дідро, Ж.Ламетрі, К.Гельвецій, П.Гольбах).

Тема 5. Німецька класична філософія

- Докритичний і критичний періоди в творчості І.Канта
- Філософська система та діалектичний метод Г. Гегеля
- Філософська антропологія Л.Фейєрбаха
- Обґрунтування концепції „матеріалістичного розуміння історії” в філософії марксизму

Тема 6. Некласична філософія XIX-XX ст.

- Етапи розвитку філософії позитивізму
- Філософія життя (А. Шопенгауер, Фр. Ніцше, А.Бергсон)
- Психологія (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм)
- Проблема сутності й існування в екзистенціалізмі
- Філософська герменевтика
- Феноменологічна концепція „інтенціональної свідомості”
- Філософія структуралізму і постмодернізму

Тема 7. Українська філософія

- Філософські ідеї в культурі Київської Русі
- Гуманістичні та реформаційні ідеї у філософській думці України (XV – XVII ст.)
- Києво-Могилянська Академія та її роль в формуванні української філософії
- Філософія Г. Сковороди
- Українська академічна філософія XIX ст.
- Розвиток філософської думки України у XX ст.

Модуль 3 **Онтологія. Гносеологія**

Тема 8. Філософське вчення про буття

- Філософський зміст категорії „буття”
- Розмаїття форм буття (природний, соціальний, духовний світ)
- Багатоманітність просторово-часових рівнів буття. Сучасні уявлення про Всесвіт
- Специфіка окремих форм буття. Буття і людина.
- Вчення про категорії як онтологічні предикати (Платон, Арістотель, Фома Аквінський, Кант, Гегель, Гайдеггер)
- Діалектика як всезагальна теорія розвитку.

Тема 9. Свідомість як фундаментальна категорія онтології

- Свідомість як філософська проблема
- Природничі та соціально-історичні умови виникнення свідомості
- Свідомість і мова. Свідомість і праця.
- Визначальні ознаки свідомості.
- Свідомість і самосвідомість.

- Суспільний характер свідомості та її форми.

Тема 10. Пізнавальна активність людини.

- Пізнання як філософська проблема. Суб'єкт і об'єкт пізнання
- Співвідношення пізнавальних здібностей людини: чуттєвий та раціональний шаблони пізнання
- Творчість та інтуїція
- Пізнання та істина

Тема 11. Особливості наукового пізнання

- Наука як вища форма пізнавальної діяльності та соціальний інститут
- Рівні і методи наукового пізнання
- Загальнонаукові методи пізнання
 - аналіз і синтез;
 - індукція і дедукція;
 - абстрагування і узагальнення;
 - моделювання;
 - аналогія і екстраполяція
- Емпіричні методи наукового пізнання
 - спостереження;
 - вимірювання;
 - експеримент
- Динаміка сучасного наукового пізнання

Модуль 4. Філософія людини

Тема 12. Соціальна філософія і основні підходи до розуміння суспільства

- Поняття соціальної філософії.
- Соціальна філософія як методологія суспільних наук
- Функції соціальної філософії.
- Основні напрямки розвитку соціально-філософської думки
- Концепції лінійного та циклічного розвитку суспільства

Тема 13. Суспільство як система самоорганізації і саморозвитку

- Суспільство” як предмет філософського аналізу. Соціум як історичний процес
- Основні сфери життєдіяльності суспільства
- Соціальна структура суспільства
- Економічна система
- Політична система суспільства
- Духовне життя суспільства
- Традиційне, індустріальне, постіндустріальне суспільства
- Індивід і соціум. Поняття про особу

Тема 14. Філософія техніки. Філософія релігії. Філософія права. Філософія економіки. Філософія політики. Філософія моралі

- Поняття техніки. Техніка як галузь людської діяльності і як галузь знання. Техніка і мистецтво
- Техніка в контексті глобальних проблем людства. Проблема поступу в розвитку техніки і екологічні проблеми сучасності

- Співвідношення філософії та релігії. Філософське осмислення феномену віри. Релігія як соціальний інститут
- Природа і структура права. Ціннісні основи права
- Сутність і проблеми філософії економіки. Вплив економіки на інші сфери життя суспільства
- Політична організація суспільства. Держава як найважливіший елемент політичної системи суспільства
- Соціально-філософські концепції політичної влади

Тема 15. Філософська антропологія та філософія культури

- Специфіка людського буття. Проблема людини в історії філософії
- Сутність та існування людини як філософська проблема
- Людина як єдність біологічного, психологічного і соціального
- Поняття індивіду та особистості
- Сенс життя людини і людства. Тема життя і смерті в філософії.
- Філософська антропологія як вступ до філософії культури. Ідея універсальності культури
- Культура як світ символів
- Ціннісний смисл культури
- Діалоговий характер культур. Східна і західна культурні парадигми, їх взаємовплив

Тема 16. Аксиологія: цінність буття

- Аксиологія як філософське вчення про цінності
- Поняття і природа цінностей.
- Людина в системі цінностей. Цінності та сенс людського буття.
- Основні теорії цінностей.
- Соціальні цінності і соціалізація особистості.
- Цінності як регулятор поведінки людини

Плани семінарських занять по філософії

Тема 1. Філософська пропедевтика. Сутність філософії, її роль у суспільстві

1. Структура та функції світогляду.
2. Історичні типи світогляду: міфологія, релігія, філософія.
3. Поняття і предмет філософії.
4. Функції філософії.
5. Особливості східної та західної філософських традицій.
6. Основні етапи розвитку філософського знання.

Контрольні питання:

1. Чим відрізняються циклічний і лінійний час?
2. Як співвідносяться між собою віра і релігія?
3. У чому полягає різниця у сприйнятті світу представниками філософії Сходу і Заходу?

Теми рефератів:

1. Історичні типи світогляду. Міфологія як історичний тип світогляду.
2. Історичні типи світогляду. Релігія як історичний тип світогляду.
3. Своєрідність міфологічного світосприйняття у давніх слов'ян.
4. Моральна орієнтація філософії.
5. Філософія в системі культури.
6. Що таке філософський світогляд?
7. Як співвідносяться філософія та наука?
8. У чому виражається гуманістичний смисл філософії?

Література

1. Бичко І.В., Табачковський В.Г., Горак Г.І. Філософія. Курс лекцій. – К., 1994.
2. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. - К., 1995.
3. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К., 2009.

Тема 2. Філософія Давнього світу

1. Давньоіндійські філософські школи.
2. Давньокитайська філософія.
3. Мілетська школа філософії.
4. Філософія піфагорійців.
5. Уявлення про буття в філософії Ксенофана, Парменіда, Зенона.
6. Філософія Геракліта Ефеського.
7. Вчення фізиків-плюралістів (Емпедокл, Анаксагор).
8. Атомізм Демокріта.
9. Початок класичної давньогрецької філософії – софісти, Сократ.
10. Вчення Платона про світ ідей. Теорія ідеальної держави.
11. Філософія Арістотеля як “найуніверсальніша” система Давньої Греції.
12. Античний стоїцизм.
13. Філософія Епікура.
14. Скептицизм про відносність людського знання.
15. Філософія неоплатонізму.

Контрольні питання:

1. Як розкривається співвідношення Атмана і Брахмана?
2. Чи є актуальною на сьогодні філософія даосизму?
3. На думку К.Поппера, філософія Платона є шкідливою для демократичного суспільства. Чи поділяєте Ви цю думку?
4. Чи можна назвати Арістотеля гуманістом?
5. Чим відрізняється атомізм Демокріта від атомізма Епікура?

Теми рефератів:

1. Характеристика особливостей філософії стародавньої Індії.
2. Характеристика особливостей філософії стародавнього Китаю.
3. Ведична література та її роль у формуванні філософських шкіл стародавньої Індії.
4. Проблема людини в давньоіндійській філософії.
5. Проблема людини в давньокитайській філософії.
6. Поняття “дао” та даосизм у Китаї.
7. Конфуціанство в Китаї: історія та сучасність.
8. Характерні риси античної філософії.
9. Мілетська школа.
10. Філософія піфагорійців.
11. Філософська школа елеатів.
12. Вчення про буття і пізнання світу в філософії Демокріта.
13. Вчення про буття і пізнання світу. Проблема людини та суспільства в філософії Платона.
14. Вчення про буття і пізнання світу. Проблема людини та суспільства в філософії Арістотеля.
15. Філософські погляди Сократа. Сократичні школи.
16. Філософські погляди Епікура.
17. Становлення античної діалектики у філософії Геракліта Ефеського, Зенона Елейського, Арістотеля.
18. Основні положення філософії стоїцизму.
19. Філософія неоплатонізму.

Література:

1. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К., 2003.

Тема 3. Філософія Середньовіччя та Відродження

1. Джерела формування середньовічної філософії.
2. Патристика: Тертуліан, Климент, Ориген).
3. Філософія Аврелія Августина.
4. Схоластика як етап розвитку середньовічної філософії: номіналізм і реалізм.
5. Філософія Фоми Аквінського.
6. Вчення аверроїзму та його вплив на середньовічну філософію. Теорія “двох істин”.
7. Філософія пізнього Середньовіччя: Іоанн Дунс Скот, Вільям Оккам.
8. Основні ідеї раннього італійського Відродження.
9. Високе Відродження (Н. Кузанський, Платонівська академія у Флоренції, Л.Валла, П.Помпонаці).
10. Філософія пізнього Відродження.

Контрольні питання:

1. Які філософські витоки теоцентризму?
2. У чому полягає філософський смисл заповідей Христа?
3. Які основні риси середньовічної філософії актуальні сьогодні?
4. Яке філософське значення відкриттів Г. Галілея та Дж. Бруно?
5. Чи є актуальним сьогодні обґрунтування ідеї смертності душі?

Теми рефератів:

1. Принцип теоцентризму в середньовічній філософії.
2. Боротьба номіналізму та реалізму в середньовічній філософії.
3. Фома Аквінський як систематизатор середньовічної філософії.
4. Схід та його вплив на розвиток схоластики.
5. Філософія Н. Кузанського.
6. Платонівська Академія у Флоренції.
7. Філософський смисл заповідей Христа.
8. Антропоцентризм як принцип філософії Відродження. Філософські витоки ренесансного гуманізму.
9. Особливості філософії Відродження.
10. Проблема людини у християнському віровченні.
11. Геліоцентризм та вчення про нескінченність Всесвіту в роботах М. Коперніка, Г. Галілея, Дж. Бруно.
12. Пантеїстичні концепції у філософії Відродження.

Тема 4. Філософія Нового часу та Просвітництва

1. Проблема методу пізнання: індукція та дедукція.
2. Філософія Ф.Бекона.
3. Механістичний матеріалізм Т.Гоббса.
4. Раціоналізм Р.Декарта.
5. Пантеїзм Б.Спінози.
6. Монадологія Ляйбніца.
7. Класичний сенсуалізм Дж.Локка.
8. Суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі та Д. Юма.
9. Характерні риси Просвітництва. Просвітницькі ідеї Вольтера і Ж.Ж.Руссо
10. Представники механістичного матеріалізму XVIII ст.

Контрольні питання:

1. Назвіть характерні особливості філософії Нового часу.
2. Які спільні риси у філософії Р.Декарта та Б.Спінози?
3. У чому полягає механістичне бачення світу у французьких матеріалістів XVIII ст.?
4. Які філософські підстави правового світогляду Нового часу?
5. У чому полягає механістичне бачення світу у французьких матеріалістів XVIII ст.?

Теми рефератів:

1. Соціальні та наукові передумови формування філософії Нового часу.
2. Філософські ідеї Реформації, їх вплив на розвиток суспільних відносин.
3. Філософські погляди Ф. Бекона.
4. Проблема сутності буття та методів пізнання у філософських вченнях Ф. Бекона та Б. Спінози.
5. Принцип "Cogito ergo sum" в філософії Р. Декарта.

6. Основні положення етики Б. Спінози.
7. Емпіризм і сенсуалізм Дж. Локка.
8. Соціально-політичні погляди Вольтера.
9. Проблема сутності буття та методів пізнання у філософському вченні Г. Ляйбніца.
10. Сутність емпіризму та раціоналізму в філософії Нового часу.
11. Вчення Т. Гоббса про державу.
12. Правові та суспільно-політичні ідеї в філософії XVII - XVIII ст.
13. Проблема людини у філософії французького Просвітництва XVIII ст.
14. Погляди французьких матеріалістів XVIII ст. на людину і суспільство.

Література:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
2. Бичко А.К. Історія філософії. Підручник. – К. - 2001.
3. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. – К. - 1999.
4. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.
5. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
6. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К., 2003.
7. Спіноза Б. Етика. – СПб., 1994.
8. Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – К. – 2002.

Тема 5. Німецька класична філософія

1. Докритичний і критичний періоди в творчості І.Канта.
2. Філософія «Я» Й.Фіхте. Вчення Й.Фіхте про право.
3. «Філософія природи» Ф.Шеллінга.
4. Філософська система та діалектичний метод Г. Гегеля.
5. Філософська антропологія Л.Фейєрбаха.
6. Обґрунтування концепції „матеріалістичного розуміння історії” в філософії марксизму.

Контрольні питання:

1. Особливості теорії пізнання І. Канта.
2. Що таке «річ-у-собі» та «річ-для-нас»?
3. Чому Й.Фіхте називає свою філософію першою системою свободи?
4. У чому полягає різниця між Богом і людиною за Шеллінгом?
5. Основні категорії філософії Г.Гегеля.
6. У чому полягає сутність релігії за Л.Фейєрбахом?
7. Що таке матеріалістичне розуміння історії?

Теми рефератів:

1. Принцип трансцендентального ідеалізму І. Канта.
2. Етичні погляди І. Канта.
3. Основні категорії філософії Г.В.Ф. Гегеля.
4. Філософська система Г.В.Ф. Гегеля.

5. Діалектика та принцип історизму в філософії Г.В.Ф. Гегеля.
6. Філософія тотожності законів природи і мислення у Ф. Шеллінга.
7. Філософія “Я” і “не-Я” Г. Фіхте.
8. Концепція абсолютного духу в філософії Г. Гегеля.
9. Розробка проблеми практики в філософії К. Маркса.
10. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.
11. Формування і розвиток марксистської філософії.
12. Розробка поняття “соціального” в філософії К. Маркса.
13. Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом концепції матеріалістичної діалектики та матеріалістичного підходу до історії суспільства.

Тема 6. Некласична філософія XIX-XX ст.

1. Історичні форми позитивізму.
2. Відкриття несвідомих поривів життя (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А.Бергсон).
3. Філософія фрейдизму і неофрейдизму.
4. Філософія екзистенціалізму.
5. Проблеми мови в герменевтичній філософії.
6. Феноменологічна концепція Е.Гуссерля.
7. Філософія структуралізму і постмодернізму.

Контрольні питання:

1. Що таке “воля до влади” у вченні Ф. Ніцше?
2. Як Ви розумієте співвідношення свідомого та несвідомого у З. Фрейда?
3. Що таке авторитарна особистість у Е.Фромма?
4. Що таке екзистенція?
5. У чому полягає сутність герменевтичної філософії?

Теми рефератів:

1. Структуралізм як методологія гуманітарного пізнання.
2. Філософія А. Шопенгауера.
3. Основні ідеї філософії М. Хайдеггера.
4. Єдність суб’єкта і об’єкта в феноменології Е. Гуссерля.
5. Проблеми розуміння і герменевтика.
6. “Філософія абсурду” А. Камю.
7. Життя та творчість Ж.-П. Сартра.
8. “Я” та “Воно” З. Фрейда.
9. Синтез ідей К. Маркса і З. Фрейда в філософії Е. Фромма.
10. “Воля до влади” Ф. Ніцше.
11. Позитивізм, його історичні форми.
12. Релігійні філософські течії сучасності.
13. Філософія екзистенціалізму.
14. Ж.Дерріда та ідея реконструкції.
15. Світ культури як нескінченний і безмежний текст: філософія постмодерну.

Література:

1. Заїченко Г. Долі філософії та культури наприкінці 20 ст. // Філософ. і соціол. думка. – 1994. - № 1-2. – с. 83-98.
2. Зарубіжна філософія 20 століття. – К., 1993.
3. Леві-Стросс К. Структурная антропология. — М, 2001.

4. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К., 2003.

Тема 7. Українська філософія

1. Історія української філософії, її предмет, метод, значення.
2. Філософська думка Київської Русі.
3. Ідеї ренесансного гуманізму в філософській думці України.
4. Реформаційні ідеї. Острозький культурно-просвітницький центр.
5. Братські школи в Україні.
6. Києво-Могилянська академія як осередок філософської думки.
7. Г. Сковорода – родоначальник української філософії.
8. Філософія Просвітництва і Романтизму в Україні в кінці XVIII – першій чверті XIX ст.
9. “Філософія серця” П. Юркевича.
10. Розробка філософії української ідеї. Кирило-Мефодіївське товариство.
11. Філософські погляди громадівців і “Молодої України”.
12. Академічна філософія в Україні в кінці XIX – початку XX ст.
13. Філософські погляди Б. Кістяківського, М. Грушевського, концепція “ноосфери” В. Вернадського, конкордизм В. Винниченка, історіософська концепція М. Хвильового.
14. Філософія української діаспори.

Контрольні питання:

1. Що таке національна філософія?
2. Назвіть основні риси філософських пошуків Київської Русі.
3. Яке значення для історії української філософії має творчість тих українців, діяльність яких проходила за межами України?
4. Що таке філософія української національної ідеї?
5. Яке місце посідає творчість Т. Шевченка в українській філософії?

Теми рефератів:

1. Філософська думка в культурі Київської Русі.
2. Своєрідність української філософії в контексті світової культури.
3. Філософія Відродження в Україні.
4. Розвиток філософських традицій у Києво-Могилянській академії.
5. Життєвий шлях і філософія Г. Сковороди.
6. П. Юркевич як найвидатніший представник київської релігійно-філософської школи.
7. Кирило-Мефодіївське товариство і початок розробки філософії української ідеї (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко).
8. Громадівський рух в Україні (О. Потебня, М. Драгоманов).
9. Діяльність представників “Молодої України” (Т. Зіньківський, І. Франко).
10. Українська філософія XX ст.
11. Філософія української національної ідеї.
12. Ноосферна концепція В.І. Вернадського.
13. Основні етапи становлення та розвитку української філософії.
14. Історіософія М. Грушевського.
15. Етика “конкордизму” В. Винниченка.
16. Д. Чижевський як історик філософії України.

Література:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
2. Бичко А.К. Історія філософії. Підручник. – К. - 2001.
3. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996.

5. Історія філософії України / Підручник. – К., 1994.
6. Історія філософії України / Хрестоматія. – К., 1993.
7. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. – К., 1990.
8. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К., 2003.
9. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: у 2-х т. – К., 1973.
10. Тарасенко М.Ф., Русин М.Ю. Історія філософії України: Підручник. – К. - 1994.
11. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії: Навчальний посібник. – К. - 2000.
12. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.
13. Франко І.Я. Збір. творів: 50-ти т. – К., 1986. – т.45. – с. 13-82.
14. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. –К., 1992. – с. 17-88.
15. Шевченко Т.Г. Твори: в 5-ти т. – К., 1978-1979. – т. 5. – с. 7-58.
16. Юркевич П.Д. Философские произведения. – М., 1990. – с. 7-58.
17. Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – К. – 2002.

Тема 8. Філософське вчення про буття

1. Буття як основна філософська категорія.
2. Взаємозв'язок різних форм буття.
3. Буття і простір.
4. Буття і час.
5. Сучасні уявлення про Всесвіт
6. Проблема буття людини в світі.
7. Діалектика як вчення про загальний розвиток. Основні принципи та закони діалектики.
8. Вчення про категорії.

Контрольні питання:

1. Як розкривається категорія “буття” в філософії?
2. Що таке онтологія?
3. Розкрийте філософський зміст понять “матерія”, “простір”, “рух”, “час”.
4. Як співвідносяться природна та суспільна сутність людини?
5. У чому полягає багатоманітність людського буття?

Теми рефератів:

1. Основні форми буття, їх специфіка та взаємозв'язок.
2. Буття як основна філософська категорія.
3. Буття людини як особлива форма буття.
4. Категорія буття, її смисл та специфіка.
5. Проблема буття в філософії Г.В.Ф. Гегеля.
6. Буття як засіб фіксування та відображення проблеми існування.
7. Поняття “матерія” як конкретизація поняття “буття”.
8. Філософський аналіз проблеми простору.
9. Філософський аналіз проблеми часу.
10. Філософський аналіз проблеми руху.
11. Філософський зміст проблеми буття.
12. Буття світу і людини.
13. Діалектика як теорія розвитку.
14. Діалектика кількісних та якісних змін.
15. Діалектична суперечність як джерело розвитку.
16. Особливості закону заперечення заперечення.

17. Категорії діалектики як універсальні форми мислення.
18. Діалектика категорій одиничного, загального та особливого.
19. Діалектика частини та цілого. Проблема цілісності.
20. Необхідність та випадковість: їх діалектичний зв'язок.
21. Можливість і дійсність. Поняття ймовірності.

Література:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
2. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. – К. - 1999.
3. Горлач М.І. Філософія: Підручник. – Харків. - 2000.
4. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.
5. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
6. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник. – Львів. - 2003.
7. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. – К., 2003.

Тема 9. Свідомість як фундаментальна категорія онтології

1. Проблема ідеального в філософії.
2. Свідомість як філософська проблема.
3. Природничі та соціально-історичні засади свідомості.
4. Мислення, мова, мозок, їх взаємозв'язок.
5. Рівні психічного життя людини: несвідоме, підсвідоме, надсвідоме.
6. Поняття самосвідомості.

Контрольні питання:

1. У чому полягає особливість свідомості як активного відображення світу?
2. Що таке суспільна свідомість?
3. Яку роль в житті людини відіграє підсвідоме?

Теми рефератів:

1. Відображення та інформація.
2. Основні теорії виникнення свідомості.
3. Особливість свідомості як активного відображення світу.
4. Поняття суспільної свідомості. Форми суспільної свідомості.
5. Виникнення і розвиток психіки як форми відображення дійсності.
6. Структура свідомості, її основні рівні.
7. Активність як ознака свідомості.
8. Виникнення і природа свідомості. Поняття ідеального.
9. Проблема діалогу людини і комп'ютерних систем.
10. Трансперсональна психологія про свідомість.
11. Інтегральна психологія та еволюція свідомості.

Література:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
2. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. – К. - 1999.
3. Горлач М.І. Філософія: Підручник. – Харків. - 2000.

4. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
6. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
7. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник. – Львів. - 2003.

Тема 10. Пізнавальна активність людини.

1. Проблема пізнання в філософії. Суб'єкт і об'єкт пізнання
2. Співвідношення пізнавальних здібностей людини: чуттєвий та раціональний шаблі пізнання
3. Роль інтуїції в пізнання. Творчість та інтуїція
4. Пізнання та істина.

Контрольні питання:

1. Що таке емпіричне і теоретичне пізнання?
2. Яку роль відіграє інтуїція в пізнанні?
3. Як співвідносяться між собою логіка та інтуїція?

Теми рефератів:

1. Проблема пізнання в філософії.
2. Основні форми пізнавальної активності.
3. Проблема істини в філософії.
5. Діалектика чуттєвого та раціонального в пізнанні.
6. Теоретичне та емпіричне у науковому пізнанні.
7. Об'єктивність істини в філософії та науці.
8. Проблема критеріїв істини в сучасній філософії.

Література:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
2. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. – К. - 1999.
3. Горлач М.І. Філософія: Підручник. – Харків. - 2000.
4. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник. – Львів. - 2003.
6. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
7. Філософський енциклопедичний словник. – К. – 2002.

Тема 11. Особливості наукового пізнання

1. Поняття науки. Наука як соціальний інститут суспільства.
2. Сутність наукового пізнання.
3. Емпіричні методи наукового пізнання.
4. Теоретичні методи наукового пізнання.
5. Розвиток сучасної науки. Нові наукові парадигми світобудови.

Контрольні питання:

1. Які характерні риси наукового пізнання?
2. Як співвідносяться між собою наука та філософія?
3. Чи можливо вижити людству без науки?
4. Які негативні наслідки розвитку наукового пізнання Ви можете назвати?
5. Охарактеризуйте співвідношення науки і моралі. Чи існує воно взагалі?

Теми рефератів:

1. Наука та її роль у суспільстві.
2. Пізнання як вид духовної діяльності і феномен культури.
3. Проблема розуміння в сучасній філософії.
4. Практика як специфічно людський спосіб освоєння світу.
5. Характеристика взаємозв'язку практичної і теоретичної діяльності.
6. Свобода творчості – основа формування демократичних відносин у суспільстві.
7. Наука і мораль. Етика вченого.

Література:

1. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
2. Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. – К. - 1999.
3. Горлач М.І. Філософія: Підручник. – Харків. - 2000.
4. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2009.

Тема 12. Соціальна філософія і основні підходи до розуміння суспільства

1. Поняття і функції соціальної філософії.
2. Основні напрямки розвитку соціально-філософської думки:
 - а) виникнення і розвиток позитивістської соціальної філософії (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм);
 - б) теорії соціального конфлікту (К. Маркс);
 - в) психологічний напрямок соціальної філософії (Л. Уорд, Г. Тард, В. Парето);
 - г) представники неокантіанства в соціальній філософії (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт);
 - д) теорія соціальної дії М. Вебера;
 - е) соціальна мобільність і соціальна стратифікація в працях П. Сорокіна;
 - ж) структурні функціоналісти про філософію суспільства;
 - з) соціально-філософські погляди уявлення Е. Уїлсона, З. Фрейда, неофрейдистів, фрейдомарксистів;
 - і) технологічний детермінізм (У. Ростоу, Р. Арон, Д.Белл, О. Тоффлер, З. Бжезінський).
3. Концепції лінійного та циклічного розвитку суспільства.

Контрольні питання:

1. Які основні методологічні принципи розуміння суспільного життя?
2. Охарактеризуйте основні закономірності розвитку сучасного суспільства.
3. Чи у всіх суспільствах існує соціальна стратифікація?
4. Яка природа соціальної нерівності?

Теми рефератів:

1. Основні методологічні принципи розуміння суспільного життя.
2. Основні закономірності розвитку сучасного суспільства.
3. Суспільна сутність людини.
4. Духовне життя суспільства.
5. Специфіка соціального пізнання.
6. Особливості соціального простору і часу.
7. Індивідуальне та соціальне в людському бутті.
8. Теорія суспільно-економічних формацій і реалії сучасного історичного процесу.
9. Зміна парадигм історичної свідомості в неklasичній філософії історії.
10. Проблема рушійних сил суспільного розвитку в сучасній соціальній філософії.
11. Роль еліти та видатних особистостей в історичному процесі.
12. Спадкоємність поколінь і розвиток суспільства.
13. Нації та національні відносини у сучасному світі.
14. Специфіка формування української ментальності.
15. Національна самосвідомість і світогляд.

Література:

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. – К. - 2000.
2. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: В 2 т. – К., 1996.
3. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
4. Бойченко І.В. Філософія історії. – К. - 2000.
5. Горак Г.І., Яшук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія. Курс лекцій. – К. - 1993.
6. Єрмоленко Є.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К. - 1999.
7. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.
8. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
9. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К. – 2002.

Тема 13. Суспільство як система самоорганізації і саморозвитку

1. Суспільство в контексті філософського аналізу.
2. Основні сфери життя суспільства. Соціальна структура суспільства
3. Взаємозв'язок економічної і політичної систем суспільства.
4. Духовне життя суспільства
5. Історичні типи суспільств. Сучасне українське суспільство.
6. Співвідношення індивідуальної та суспільної свідомості. Структура суспільної свідомості.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте основні закономірності розвитку сучасного суспільства.
2. Як співвідносяться між собою поняття “культура” і “цивілізація”.
3. Що таке соціальна відповідальність?
4. Які існують основні шляхи вирішення глобальних проблем сучасності?

Теми рефератів:

1. Античні та західноєвропейські філософські концепції історичного процесу: порівняльний аналіз.
2. Основні методологічні принципи розуміння суспільного життя.
3. Основні закономірності розвитку сучасного суспільства.
4. Суспільна сутність людини.
5. Духовне життя суспільства.
6. Специфіка соціального пізнання.
7. Особливості соціального простору і часу.
8. Індивідуальне та соціальне в людському бутті.
9. Філософія історії. Проблема сенсу історії.
10. Філософія історії та історична наука: спільні риси і відмінності.
11. Теорія суспільно-економічних формацій і реалії сучасного історичного процесу.
12. Зміна парадигм історичної свідомості в некласичній філософії історії.
13. Проблема рушійних сил суспільного розвитку в сучасній соціальній філософії.
14. Роль еліти та видатних особистостей в історичному процесі.
15. Спадкоємність поколінь і розвиток суспільства.
16. Нації та національні відносини у сучасному світі.
17. Специфіка формування української ментальності.
18. Національна самосвідомість і світогляд.

Література:

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. – К. - 2000.
2. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: В 2 т. – К., 1996.
3. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
4. Бойченко І.В. Філософія історії. – К. - 2000.
5. Горак Г.І., Яшук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія. Курс лекцій. – К. - 1993.
6. Єрмоленко Є.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К. - 1999.
7. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.
8. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
9. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К. – 2002.

Тема 14. Філософія техніки. Філософія релігії. Філософія права. Філософія економіки. Філософія політики. Філософія моралі

1. Філософське розуміння феномену техніки. Техніка в контексті глобальних проблем людства.
2. Філософія і релігія. Філософське осмислення феномену віри.
3. Поняття і природа права. Ціннісні основи права.
4. Сутність і проблеми філософії економіки.
5. Філософія політики. Сутність феномену політичної влади.

6. Походження, сутність, функції моралі. Етична думка Сходу і Заходу в сучасних компаративних дослідженнях.

Контрольні питання:

1. Як співвідносяться між собою поняття політика і влада?
2. Чи можливе існування суспільства, в якому немає влади?
3. Які недоліки технологічного детермінізму Ви можете назвати?
4. Як пов'язані між собою економіка і політика?
5. Чи існує моральний прогрес людства?

Теми рефератів:

1. Політична сфера суспільства та особистості політичного життя.
2. Особа в політичній системі суспільства.
3. Походження і сутність держави.
4. Місце і роль політичної культури в політичному житті суспільства.
5. Діалектика форм суспільної свідомості.
6. Духовне життя суспільства та його структура.
7. Економічні процеси та проблема відчуження людини.
8. Філософія грошей.
9. Релігія як соціальний інститут суспільства.
10. Явні і латентні функції релігії як соціального інституту суспільства.
11. Право і цінності.
12. Норми права як гарантія збереження цінностей суспільства.
13. Майбутнє техногенної цивілізації.
14. Розвиток техніки: за і проти.
15. Категоричний імператив І.Канта.
16. Вчення Арістотеля про вище благо.

Література:

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. – К. - 2000.
2. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: В 2 т. – К., 1996.
3. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
4. Бойченко І.В. Філософія історії. – К. - 2000.
5. Горак Г.І., Ящук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія. Курс лекцій. – К. - 1993.
6. Єрмоленко Є.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К. - 1999.
7. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.
8. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
9. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К. – 2002.
11. Лузан О.О. Політика і суспільство / Політологічні читання. – 1993. №1.
12. Мокляк М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення // Філософська і соціологічна думка. – 1995.- №11-12.
13. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
14. Хайек Ф. Общество свободных. – Лондон, 1990.
15. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К., 1995.

Тема 15. Філософська антропологія та філософія культури

1. Проблема людини в історії філософії.
2. Співвідношення сутності та існування людини.
3. Людина як єдність біологічного, психологічного і соціального.
4. Індивід, індивідуальність, особистість.
5. Проблема сенсу історії.
6. Поняття культури. Співвідношення культури і цивілізації.
7. Східна і західна культурні парадигми, їх взаємовплив.

Контрольні питання:

1. Розкрийте співвідношення понять “культура” і “цивілізація”.
2. Чи існують особливості розвитку національних культур?
3. Що таке артефакт?
4. Що таке етноцентризм і культурний релятивізм?
5. Як співвідносяться природна та суспільна сутність людини?
6. Дайте характеристику понять “індивід”, “індивідуальність”, “особистість”.
7. У чому полягає багатоманітність людського буття?

Теми рефератів:

1. Проблема людини в філософії.
2. Сутність та існування як основна проблема людського буття.
3. Людина і сенс її життя як одна з найважливіших проблем філософії.
4. Єдність і багатомірність людського буття.
5. Співвідношення природної та суспільної сутності людини.
6. Філософське співвідношення понять “індивід”, “індивідуальність”, “особистість”.
7. Поняття моралі. Мораль і свобода волі.
8. Філософія про природу людини.
9. Філософські пошуки сенсу життя.
10. Людське буття та колізії практики.
11. Проблеми життя і смерті в духовному бутті людини.
12. Людинотворча сутність культури.
13. Українська духовна культура: діалектика національного і загальнолюдського.
14. Проблема українського національного відродження і культура.
15. Ціннісний смисл культури.
16. Діалоговий характер культур.
17. Проблеми типології культури.
18. Співвідношення понять “культура” і “цивілізація”.
19. Особливості розвитку національних культур.
20. Загальнолюдське і національне в культурі.

Література:

Література:

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. – К. - 2000.
2. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: В 2 т. – К., 1996.
3. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
4. Бойченко І.В. Філософія історії. – К. - 2000.
5. Горак Г.І., Ящук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія. Курс лекцій. – К. - 1993.
6. Єрмоленко Є.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К. - 1999.
7. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.

8. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
9. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К. – 2002.
11. Лузан О.О. Політика і суспільство // Політологічні читання. – 1993. №1.
12. Мокляк М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення // Філософська і соціологічна думка. – 1995.- №11-12.
13. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
14. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К., 1995.
15. Кутирев В.О. Людина і світ: три парадигми взаємодії // Філософська та соціологічна думка. – 1990. - №4.
16. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К., 1995.
17. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
18. Філософія: Курс лекцій. – К., 1994.
19. Філософія: навчальний посібник / За ред. проф. І.Ф. Надольного. – К., 1997.

Тема 16. Аксиологія: цінність буття

1. Поняття та природа цінностей. Ціннісний світ людини.
2. Аксиологія як філософське вчення про цінності. Основні теорії цінностей.
3. Вплив соціальних цінностей на соціалізацію особистості.
4. Цінності та сенс життя людини.
5. Проблеми виживання людства: стратегії майбутнього.

Контрольні питання:

1. Що таке соціальна відповідальність?
2. Які існують основні шляхи вирішення глобальних проблем сучасності?
3. Що Ви вважаєте необхідним для самовдосконалення людини?
4. Що таке ієрархія цінностей?

Теми рефератів:

1. Ієрархія цінностей людського буття.
2. Цінності в структурі соціуму.
3. Цінності і норми: їх взаємозв'язок.
4. Історичний розвиток філософських уявлень про цінності.
5. Цінності як ядро світоглядної проблематики.
6. Проблема цінностей в історії філософії.
7. Місце цінностей в історії людської діяльності.
8. Сучасні концепції історичного розвитку людства.
9. Глобальні проблеми сучасності.
10. Сучасні виміри свободи і відповідальності.
11. Проблеми і перспективи свободи і відповідальності.
12. Основні шляхи вирішення глобальних проблем сучасності.
13. Роль філософії у самовдосконаленні особистості.
14. Ціннісні орієнтації особистості.

Література:

1. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії. – К. - 2000.
2. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія: В 2 т. – К., 1996.
3. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій. - К. - 2003.
4. Бойченко І.В. Філософія історії. – К. - 2000.

5. Горак Г.І., Ящук Т.І. Проблема спрямованості людської історії // Філософія. Курс лекцій. – К. - 1993.
6. Єрмоленко Є.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К. - 1999.
7. Надольний І.Ф. Філософія: Посібник. – К. - 1999, 2000, 2004.
8. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К. - 1995.
9. Причепій Є.М., Черній А.М. та ін. Філософія: Посібник. – К. - 2001.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К. – 2002.
11. Лузан О.О. Політика і суспільство // Політологічні читання. – 1993. №1.
12. Мокляк М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення // Філософська і соціологічна думка. – 1995.- №11-12.
13. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К., 1995.
14. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К. - 1994.

Лекції з курсу «Філософія»

Модуль 1. Філософська пропедевтика.

Лекція 1. Філософська пропедевтика. Сутність філософії, її роль у суспільстві.

Світогляд (в самому елементарному розумінні цього слова) – це усвідомлення людиною навколишнього світу, свого місця в ньому, свого відношення до світу і до самого себе. Одночасно це не просто знання, але й оцінка людиною світу і самого себе.

Центральна проблема світогляду — відношення людини до світу. Людина, на відміну від тварин, тільки частково включена в світ. Вона виокремлює себе із світу, протистоїть світу і вступає зі світом в певне відношення. Ми відносимось до світу так, мовби перебуваємо поряд або ззовні світу. Між нами і світом наявна дистанція. Ми усвідомлюємо світ, тобто маємо його як щось зовнішнє.

Світогляд - це складне, синтетичне, інтегральне утворення суспільної і індивідуальної свідомості. Істотне значення для його характеристики має присутність різних компонентів - знань, переконань, вірувань, настроїв, прагнень, надій, цінностей, норм, ідеалів і т.д. В структурі світогляду можна виділити чотири основні компоненти:

1) **Пізнавальний компонент.** Базується на узагальнених знаннях - повсякденних, професійних, наукових тощо. Він представляє конкретно-наукову і універсальну картину світу, систематизуючи і узагальнюючи результати індивідуального і колективного пізнання, стилі мислення тієї чи іншої групи, народу, класу в різні епохи.

2) **Ціннісно-нормативний компонент.** Включає цінності, ідеали, переконання, вірування, норми, тощо. Значення світогляду полягає не тільки в тому, що людина спирається на певні знання, але і в тому, що вона може керуватися певними суспільними регуляторами. Ціннісне відношення людини до світу і до самої себе складається в певну ієрархію цінностей, на вершині якої розташовуються свого роду абсолютні цінності, зафіксовані в тих або інших суспільних ідеалах. Наслідком стійкої оцінки людиною своїх відносин з іншими людьми є соціальні норми: моральні, релігійні, правові і т.п., які регулюють повсякденне життя як окремої людини, так і всього суспільства. У них в більшій мірі, ніж в цінностях, присутній наказовий, зобов'язуючий момент, вимога поступати певним чином. Норми є тим засобом, який зближує цінніснозначиме для людини з її практичною поведінкою.

3) **Емоційно-вольовий компонент.** Для того, щоб знання, цінності і норми реалізовувалися в практичних вчинках і діях, необхідне їх емоційно-вольове освоєння, перетворення на особистісні погляди, переконання, вірування, а також вироблення певної психологічної установки на готовність діяти. Формування цієї установки і здійснюється в емоційно-вольовій складовій світоглядного компоненту.

4) **Практичний компонент.** Світогляд - це не просто узагальнення знань, цінностей, переконань, установок, а й реальна готовність людини до певного типу поведінки в конкретних обставинах. Без практичної складової світогляд носив би вкрай абстрактний характер. Навіть якщо цей світогляд орієнтує людину не на участь в житті, не на дієву, а на споглядальну позицію, він все одно проектує і стимулює певний тип поведінки.

Функції світогляду

Структура світогляду органічно зумовлює його функції. **Пояснювальна функція** є однією з найважливіших, оскільки покликана розтлумачити людині світ, описати його доступною, зрозумілою мовою. Адже світогляд — це світорозуміння. Людина може безпечно жити тільки в тому середовищі, світі, який розуміє. У світі, що не узгоджується з її уявленнями, недоступному для розуміння, несприятливому для тлумачення, жити важко, а для багатьох людей неможливо. **Оцінювальна (аксіологічна) функція.** Щоб орієнтуватись у світі, недостатньо тільки здатності пояснити його. Потрібно ще й оцінити світ: відповісти на запитання, яким він є для людини — добрим чи злим, прекрасним чи потворним, вартим того, щоб у ньому жити, чи таким, що краще покинути його. **Праксеологічна функція.** Вона виявляється у відповідях на питання як жити людині в світі, а отже, містить певні практичні настанови щодо світу і буття людини в ньому.

Прийнято виділяти також і три історичні типи світоглядів: **міфологічний, релігійний, філософський.** Для того, щоб мати уявлення про філософію як тип світогляду, необхідно з'ясувати її суттєву відмінність від міфології та релігії.

Історично міфологія передує релігії та філософії. Вона є лоном, в якому формувалися дві останні. Міфологія є світоглядом родового і нерозвинutoго класового суспільства. Суб'єктом-носієм міфу є рід, або інша спільнота, з якої ще не виокремилась особа. Міфологія є синкретичною цілісною формою свідомості. В ній органічно поєднані зародки релігії, філософії, моралі, права, естетичних канонів і навіть науки. Міфологія не знала трансцендентного бога (бога, що існує поза реальним світом, тобто поза простором і часом); її боги, хоча й відмінні від людей, але відмінні в ступені (могутності, розумі і т. п.), а не в суті, в природі.

Релігія виникає як засіб соціального контролю за поведінкою особи після того, як вона виокремилась з роду і усвідомила свою окремішність. Якщо людина стає особою, то родові зв'язки слабнуть; свідомість особи не вважає більше справедливим покарання одних за гріхи інших — кожен має сам нести свій хрест, і соціальний механізм покарання, який становить основу міфу, тепер не спрацьовує.

Щоб утримувати особу у вірі, релігія постулює потойбічне життя як відплату за життя поцейбічне. У "цьому світі" можна грішити і прекрасно жити (прикладів цьому достатньо), але на "тому світі" за все доведеться тримати звіт. В такий спосіб релігія здійснює соціальний контроль.

Принципова відмінність релігії від міфології полягає в тому, що носієм міфологічного світогляду є рід чи інша тотальна спільнота, а релігія спрямована на особу. Звідси і зміна способів контролю і впливу. Серцевиною міфу є страх і зовнішній контроль, релігії — віра і мораль. Слід зазначити, що пояснення світу у релігії відступає на задній план порівняно з міфологією; на передній тут виступає моральне регулювання соціального життя.

Філософія виникає практично в один і той же час, що й релігія (в Індії, наприклад). Носієм філософського світогляду є також особа. Принципова відмінність філософського світогляду від попередніх типів полягає в тому, що він засновується на розумі, тоді як релігія — на вірі, міфологія — на страхі. Це — по-перше. По-друге, релігія і міфологія мають справу з чуттєвими образами, тоді як філософія оперує абстрактними поняттями. І, нарешті, філософія цілком позбавлена функції і засобів соціального контролю. Міфологія і релігія приймаються індивідом у готовому вигляді, часто несвідомо і примусово, так що

особиста творчість виключається. Філософія ж є справою особи, вона ґрунтується на засадах свободи.

Питання, що вивчає філософія, є одним з найважчих для самої філософії. Річ у тому, що предмет філософії, та проблематика, яка привертала увагу мислителів, історично змінювались. У різні епохи у філософії домінували то вчення про буття, то про пізнання, то політичні чи етичні проблеми. Крім цього, в Європі, фактично до XVII ст., філософія включала все знання про світ, тобто зародки всіх наук, окрім хіба що математики й медицини. Навіть у XX ст. все ще продовжується процес відокремлення від філософії певних галузей знання, які стають окремими науковими дисциплінами (зокрема, психологія і соціологія, а також політологія).

Філософські дисципліни:

I. Онтологія

Дуже поширеними є проблеми, що таке світ, буття, що насправді існує, а що не існує. Вченням про буття є *онтологія*.

Онтологія (грец. *ontos* — *єство і logos* — *слово, вчення*) — *вчення про першооснови буття, сфери буття і категорії*.

Вона виділяє різні сфери буття — неживу і живу природу, соціальний світ, сферу ідеальних предметів тощо, зводячи у певні галузі та види все, що становить буття. Онтологія також розглядає найзагальніші характеристики різних видів буття (просторово-часові, причинні та ін.).

а) *Вчення про категорії*. Онтологія охоплює *вчення про категорії*.

Щодо проблеми, що є основою світу, у філософії сформувалися дві основні течії — *матеріалізм*, прихильники якого виводили все суще з матерії, природи, різних матеріальних утворень, та *ідеалізм*, який проголошував сутністю всього сущого ідею, дух, Бога.

II. Філософська антропологія

Існує і інша проблема, яка бере свій початок із центрального світоглядного відношення, — що таке людина? Це запитання належить до сфери *філософської антропології*.

Філософська антропологія — *вчення про сутність людини, про співвідношення в людині природи та культури*.

На відміну від антропології як медикобіологічної дисципліни, вона вивчає людину під особливим кутом зору — з позиції поєднання в ній біологічного і культурного начал.

Оскільки людина живе в суспільстві, що має свою культуру й історію, філософська антропологія є фундаментом для таких дисциплін, як:

- а) *філософії історії*,
- б) *філософії культури*,
- в) *соціальної філософії*.

III. Гносеологія

Проблема пізнаваності світу, способу пізнання та істинності знання вивчається теорією пізнання, або *гносеологією*.

Гносеологія (грец. *gnosis* — *пізнання і logos* — *слово, вчення*) — *теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання*.

а) *Логіка*. Із гносеологією тісно пов'язана *логіка*, що вивчає закони і форми правильного мислення.

IV. Аксиологія

Оціночне відношення людини до світу є предметом вивчення *аксіології*.

Аксиологія — це теорія цінностей, філософська дисципліна, яка досліджує закономірності побудови сфери цінностей. Аксиологія є підґрунтям етики, естетики, філософії релігії, які мають справу з цінностями, але в конкретнішому аспекті, ніж аксіологія.

а) *Етика* вивчає моральне ціннісне відношення, це вчення про добро і зло.

- б) *Естетика* — естетичне відношення, це вчення про прекрасне.
- в) *Філософія релігії* вивчає релігійне відношення.
- г) *Філософія права* вивчає такі цінності, як справедливість, легітимність тощо.

V. Праксеологія

Практичне відношення людини до світу є предметом *вчення про практику*, або *праксеології*, дисципліни, яка ще остаточно не сформувалась. а) *Філософія техніки*. У межах практичного відношення виділяють *філософію техніки* — дисципліну, яка привертає дедалі більше уваги.

VI. Історія філософії

Історія філософії – це розділ філософії, який вивчає історичні типи філософського знання. Історія філософії містить у собі як системи окремих філософів, так і еволюцію їх поглядів у межах певних філософських шкіл.

Термін «історія філософії» використовують також для визначення процесу розвитку філософської думки в цілому, у відповідності с певними періодами часу і філософськими тенденціями, які існували в ці періоди.

Тестові завдання до 1 модуля

Етимологія слова “філософія”:

Любов до мудрості.
Направлятися до істини та краси.
Мудра людина.
Той, що шукає правду.
Учитель мудрості.

Що є необхідною передумовою виникнення філософії:

толерантність;
практицизм;
міфологічність;
релігійність.

З якою історичною епохою пов’язують виникнення філософії:

Середньовіччя;
Новий час;
Відродження;
Античність;
Просвітництво.

Хто з перерахованих філософів висунув концепцію історичного коловороту:

О.Шпенглер;
О.Конт;
В.Дільтей;
З.Фрейд.

Яке з філософських вчень є одночасно світовою релігією:

Іслам;
Християнство;
Англiканство;
Буддизм.

Яку культурну традицію називають екстравертною:

східну;
західну;
азіатську.

Які течії започаткувалися у зв'язку з виникненням проблеми основи світу:

матеріалізм;
конструктивізм;
позитивізм;
ідеалізм.

Світогляд - це...

система поглядів на світ та на місце людини в світі, що визначає відношення людини до світу та до інших людей;
система поглядів на світ, що вказує на його об'єктивність;
особиста система поглядів, завдяки якій людина відрізняє себе від інших людей;
система поглядів, що поєднує людину з іншими людьми.
об'єктивна реальність, що існує в часі та просторі

Центральною проблемою світогляду є:

проблема відношення людини до світу
пізнання світу
перетворення світу
спостереження за світом
втеча від світу

Оберіть типи світогляду, які теоретично визначаються:

міфологічний;
практичний;
релігійний;
філософський;
сучасний.

Які типи світогляду розрізняють в залежності від специфіки формування:

буденний;
науковий;
міфологічний;
інституалізований.

Визначіть функції, які виконує світогляд:

функція тлумачення та розуміння світу;
праксеологічна;
аксіологічна;
емпірична.

Визначіть найбільш повне поняття світогляду:

це система знань, які регулюють ставлення людини до світу;
форма самосвідомості особистості;
духовне утворення, що спонукає до дії;
сума практичних настанов та теоретичних знань.

Яким може бути світогляд як світорозуміння:

практичним;

раціоналістичним;
релігійним;
іраціоналістичним.

Центральною проблемою світогляду є:

відношення теорії та практики;
відношення філософії та практики;
відношення людини до світу.

Єдністю яких двох начал є людина:

біологічного та практичного;
фізичного та хімічного;
біологічного та духовного;
інтелектуального та інстинктивного.

До методів філософії належать:

експериментальний метод;
метод моделювання;
метафізичний метод;
метод виключення помилок в судженнях;
діалектичний метод.

Основним питанням філософії є:

питання про природну агресивність людини
проблема прав людини;
питання про сенс людського буття;
питання про відношення мислення до буття, духу до природи, ідеального до матеріального;
проблема загальної структури світу.

Яка з дисциплін не входить до складу філософських?

антропологія
онтологія
естетика
філологія
логіка

Яке вчення має своїм предметом систему цінностей?

прагматизм
аксіологія
герменевтика
деїзм
онтологія

Яке з суджень найточніше виражає зміст поняття «природа»:

природа — це середовище, в якому перебуває людина;
природа — це біосфера Землі;
природа — це біосфера та ноосфера;
природа — це та частина світу, яка стала об'єктом теоретичної і практичної діяльності людей.
жодне з перелічених суджень

До внутрішніх протиріч ідеї прогресу відноситься:

природна агресивність людини;
протиріччя цілей і засобів прогресу;
проблема насильства;
стрімке зростання народонаселення;
проблема прав людини;

До сучасних екологічних проблем відноситься:

загроза третьої світової війни;
вичерпність природних ресурсів;
забруднення навколишнього середовища;
зростання народонаселення і проблема забезпечення його харчуванням;

В яких формах культивується духовність:

мистецтво;
мораль;
релігія;
філософія;
наука.

Визначіть основні типи виявів відношення людини до світу:

пізнавальний;
теоретичний;
оцінювальний;
емпіричний;
практичний.

Гносеологія - це вчення про:

буття;
пізнання;
цінності;
практичну діяльність.

З яким поняттям можна асоціювати сутність герменевтики:

інтерпретація;
трансформація;
глобалізація;
естетизація.

Хто з перерахованих філософів був засновником феноменологічного методу:

Кант;
Конт;
Гуссерль;
Гадамер;
Поппер.

Ким запроваджений у філософії трансцендентальний метод:

Конт;
Кант;
Гегель;
Ніцше;
Дільтей.

Згідно якого філософського методу будь-яке явище перебуває у процесі розвитку або зміни:

діалектичного;

герменевтичного;

феноменологічного;

індуктивного.

Модуль 2. Історія філософії

Лекція 2. Філософія Давнього світу

Філософія є складовою культури, світоглядом певного народу. Вона несе на собі карб культури даного народу, властивого для нього способу сприймання світу. Цим зумовлена відмінність однієї національної філософії, наприклад, німецької, від іншої — французької. Однак, якщо європейська філософська думка в своїй основі все ж таки єдина (вона побудована на спільному корені — старогрецькій філософії), то різниця між європейською філософією, з одного боку, та індійською та китайською — з другого, досить суттєва.

У чому полягає відмінність між європейською філософією, з одного боку, та індійською і китайською — з другого? Відзначимо, що дві останні також відрізняються одна від одної, але різниця між ними не така вагома, як та, що відділяє їх від європейської.

Перша відмінність, на яку звертають увагу дослідники, — невиразна, порівняно із західною філософською традицією, демаркація між міфологією та філософією, а також філософією і релігією на Сході. Індійська філософія тривалий час перебувала в лоні міфології, пізніше тісно переплітається з релігійними течіями; про буддизм важко сказати, чи він є філософією, чи релігією. Даосизм і конфуціанство в Китаї, виникнувши як філософські системи, трансформуються в релігійні течії. В Європі ж, хоча в певні періоди, наприклад, у Середньовіччі, філософія поєднувалась з релігією, хоча протягом усієї історії існують релігійні філософські течії, філософія не розчинювалась у релігії, а в Стародавній Греції була відокремлена від міфології. Європейська філософська традиція тісно пов'язана з наукою, а на Сході такого зв'язку між філософією і наукою не існувало; Схід взагалі не знав теоретичної науки.

Друга відмінність — домінування етичної (Індія) і соціальноетичної (Китай) проблематики, тоді як в європейській філософії провідними є вчення про світ (онтологія) і пізнання (гносеологія). Етичну і соціальну проблематику європейські мислителі також досліджували, але домінуючою вона виступає лише на окремих етапах розвитку і не в усіх системах.

Третьою є відмінність суб'єктів філософування. В Китаї та Індії в силу ряду обставин особа не займала того місця в суспільстві, як у Греції чи Римі. І там у філософії панують не особи (погляди окремих мислителів), а школи, тоді як в Європі школи є скоріш винятком, ніж правилом. Та й школа в європейській традиції — це не просто коментування поглядів учителя, а розвиток, зміна ідей.

Давньоіндійська філософія представлена школами **веданта, міманса, йога, санх'я, вайшешика, ньая (астіка) і буддизмом, джайнізмом, школою чарвака-локаята (настіка)**. Основою світу Веданта вона проголошує Брахмана, духовну субстанцію, яка не має ніяких властивостей. Всесвіт має початок у Брахмані, до нього і повертається після свого руйнування. Створюється новий Всесвіт. Всесвіт — це ілюзорний світ — **майя** (санскр. магічна сила творення, ілюзія, те що можна побачити). За допомогою майї Бог створює ілюзорне, удаване життя, весь світ об'єктів. Брахман породжує, відтворює і підтримує все суще. Але він є безособовим началом. Носієм принципу індивідуальності є **Атман** — суб'єктивне духовне начало, душа, «Я». Це всепроникне духовне начало, Я, незмінна душа особи в потоці перетворень сансари. Атман протиставляється Брахману як вищій об'єктивній реальності, і в той самий час співпадає з ним, оскільки Брахман усвідомлює себе і тим самим стає Атманом. Звідси випливає й ідея тотожності Атмана і Брахмана в Упанішадах, тотожності світу і душі, яка виражена формулою «Цей Атман є Брахман», «Я є Брахман» і як найбільш абстрактне вираження ідеї тотожності «То ти є» (tat tvam asi).

В основі вчення Міманси лежить переконання в тому, що кінцеве звільнення від втілення в живу істоту — мокша — не може бути раціонально пояснено. Мокші можна

досягти за допомогою знань і свідомих зусиль людини. Для цього основну увагу необхідно спрямувати на неухильне дотримання громадського і релігійного обов'язку - дхарми, що полягає у виконанні обрядів і в дотриманні всіляких обмежень і заборон, що накладаються кастою. С точки зору міманси слідування Дхармі саме по собі, незалежно від прагнення індивіда, може призвести його до кінцевого звільнення. Школа санх'я розглядає Всесвіт як взаємодію двох першооснов: Пуруші (свідомості) та Пракриті (матеріальних явищ). *Пракриті* роздвоюється на живе та неживе. З іншого боку *пуруша* розпадається на безліч індивідуальних одиниць свідомості джива, що зливаються з тілами й розумом живої частини *пракриті*.

Локаята, також Чарвака — атеїстична і матеріалістична школа у давній та середньовічній індійській філософії. Засновник - мудрець Брихаспаті. Світ створено чотирма стихіями: це вода, вогонь, земля, повітря. Вони вічні і є першоосновою всього суцього. Кожному з цих елементів відповідає свій специфічний різновид атомів, вічних та незмінних. Свідомість, розум і чуття - теж наслідок поснання вказаних первинних елементів.

Філософія Давнього Китаю представлена школами **Інь Ян цзя, конфуціанством, даосизмом, маоїзмом, школою фа цзя.**

Конфуціанство — філософське вчення, яке проголошує верховенство добра у світі, захищає непорушність установлених небом суспільних норм. Основні погляди конфуціанців в книзі «Лунь юй» («Бесіди і судження»). Основою конфуціанської моральної концепції є вчення про *жень* — людинолюбство. Конфуціанська етика передбачає верховенство добра, закликає жити за настановою **«Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі та сім'ї до тебе не будуть ставитись вороже»**. Це пізніше отримало назву **«золотого правила Конфуція»**.

Важливе місце у вченні Конфуція посідає поняття *«лі»* (правило, норма, ритуал, церемоніал). Неухильно дотримуватись усталеного *«лі»* — одна з головних вимог конфуціанства. Без *«лі»* не може існувати держава. Якщо не існує *«лі»*, то немає відмінностей між правителями і підданими, верхами і низами, літніми і молодими.

У висловлюваннях Конфуція значна увага приділена питанням державного управління, настановам, як стати хорошим чиновником. Конфуціанство в Китаї називалось «школою службовців». Воно, по суті, було ідеологією чиновників, літераторів, істориків, які належали до особливого соціального прошарку китайського суспільства. Джерелом законів природи і суспільства проголошувалися небо і духи.

Даосизм виник у VI столітті до н. е. Засновником його вважають давньокитайського філософа Лао-цзи. За легендою Лао-дзи подарував служителю застави свій трактат „Дао де цзин“, який містив його вчення. Провідна ідея даосизму полягає в тому, що природа, суспільство, кожна людина окремо підкоряється не Небу, а всезагальному закону – **Дао**, який вносить порядок в хаос речей. Дао означає Шлях осягнення законів природи, її закономірностей. Вчення закликає людей жити по природних законах, відповідно до Дао, універсальним гармонізуючим принципом. Дао – це одвічний вселенський принцип. Дао - вищий закон буття, але не буття, як таке; воно поза буттям, за його межами, але це не Бог, не надприродна сила, бо Дао природне хоча і неосяжне. Дао непізнаване, але всюдиусуще. Те, про що можна говорити, називається *Де* (*Відвага* або *мораль*. Сила, або порядок речей у Всесвіті). Це поняття демонструє Дао у дії, проявляє його потенційну енергію в об'єктах творіння. Людина повинна дотримуватися принципу *у-вей* „недіяння“, тобто розуміння того, коли потрібно діяти та не діяти, перебуваючі у гармонії з Дао. *У-вей* — це якість, яка дозволяє неупереджено дивитися на речі, мистецтво бути самим собою, навик природної поведінки і упевненості в своїх силах.

Давньогрецька філософія виникла в VI ст. до н. е. Більш як тисячолітня історія розвитку давньогрецької філософії поділяється на три етапи: 1. VI—V ст. до н. е. Це був період становлення рабовласницьких полісних демократій.

Філософія у формі натурфілософії зосереджувалася на пошуках першооснови суцього, загального. Людина (одиничне) ще не стала проблемою філософії.

2. **IV—III ст. до н. е.** Саме в цей період відбувся розквіт демократії, а в філософії — поворот мислителів від зовнішнього світу до людини, домінування політичної, етичної та гносеологічної проблематики. Намітилася певна рівновага інтересу до загального й одиничного (софісти заперечували загальне, Платон і Арістотель відновлювали його права).

3. **III ст. до н. е. — V ст. н. е.** Епоха еллінізму та Римської імперії. Соціально-політичне життя характеризували криза рабовласницького способу виробництва, занепад держав-полісів. У філософії — замикання особи (одиничного) на себе, домінування етико-релігійної проблематики.

Основні проблеми, над якими задумувались натурфілософи, це: 1) що є основою (субстанцією) світу, як ця основа співвідноситься з конкретними речами (співвідношення загального і одиничного, єдиного і множинного); 2) як пояснити зникнення і виникнення речей при незнищуваності субстанції, як поєднати мінливість і усталеність речей, рух і спокій. Якраз поєднанням філософії і зародків науки в натурфілософії і можна пояснити те, що греки послідовно, через логічні обґрунтування і заперечення перебрали кілька варіантів відповідей на ці питання і висунули ряд геніальних здогадок, які довелося поглибити або відкинути фундаторам науки Нового часу.

Представники натурфілософського етапу античної філософії:

<i>Представники</i>	<i>Основні ідеї</i>
Фалес, Анаксимандр, Анаксімен (Мілетська школа) VII – VI ст. до н.е.	Основою світу є вода (Фалес), апейрон (Анаксимандр), повітря (Анаксімен)
Піфагор і його учні (піфагорійці) VI ст. до н.е.	Основою світу є число, всі речі суть числа
Геракліт Ефесьський — (544—483 до н. е.)	Субстанційно-генетичне начало всього існуючого - це вогонь
Ксенофан, Парменід, Зенон (Елейська школа) VI – V ст. до н.е.	Існує тільки буття, небуття немає, його не можна і помислити, бо мислячи щось як небуття, людина тим самим надає йому буття
Емпедокл (487—424 до н. е.)	Першоелементами відразу виступають чотири «стихії»: вогонь, землю, повітря і воду, які називаються «коренями усіх речей»
Анаксагор (500—428 до н. е.)	Всі тіла складаються з дрібних первинних частинок « <i>гомеомерій</i> », що якісно дуже різноманітні і перебувають у постійному русі
Демокріт (приблизно 460—370 рр. до н. е.)	Існують два начала: буття та небуття, атоми і порожнеча

Другий етап у розвитку старогрецької філософії позначений поворотом інтересу мислителів від космосу, світу до людини. Людина як проблема філософії вперше була усвідомлена *софістами* (з давньогрецької — «мудреці») — ідеологами давньогрецької демократії. Софісти першими усвідомили протилежність людини і світу, суб'єктивного й об'єктивного. Устами Протагора (480—410 до н. е.) людину було проголошено «мірилом усіх речей». Софісти ставили під сумнів загальноприйняті світоглядні цінності, моральні та правові норми (кожна людина є мірилом добра і зла, справедливості й несправедливості).

Реакцією на погляди софістів стало вчення **Сократа** (469—399 до н. е.). Мета його філософії – самопізнання як шлях до досягнення істинного блага; добродієність, за

Сократом, це знання чи мудрість. Сократ намагався переконати співгромадян у тому, що головною задачею людини є пошук істини й самоконтроль, а найвищим благом є труд душі й добродієність як знання чи мудрість. Він створив нову філософію, в центрі якої була людина.

Найвідомішим учнем Сократа був **Платон** (428/427 – 348/347 до н.е.). Спираючись на досягнення математики, Платон побудував свою філософську систему, яка описує три світи: світ речей, який постійно змінюється, світ ідей (ейдосів) — вічний та незмінний і, у проміжку між ними, — математичні об'єкти. Вчення про ідеї – центральний елемент філософії Платона. Він трактував ідеї як певні божественні сутності. Вони – вічні, незмінні, вони не залежать від умов простору й часу. У них узагальнене всекосмічне життя: вони керують Всесвітом. Платон пропонує теорію ідеальної держави, яка найповніше викладена в “Державі” й розвинута в “Законах”. Вищими типами державного правління є монархія (влада одного) або аристократія (влада небагатьох найдостойніших). Нижчі типи державного правління – це олігархія (влада небагатьох багатих) і демократія (влада народу, тобто всіх повноправних громадян), яка надто легко перетворюється на охлократію (владу натовпу), а та, в свою чергу, неминуче призводить до тиранії (влади одного негідника).

Учень Платона **Арістотель** (384 до н.е. – 322 до н.е.) — давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки. На відміну від Платона, який вважав істинним тільки світ ідей, Арістотель вчив, що реальні речі складаються з матерії і форми, що пов'язані між собою. Існує і форма форм – першодвигун, який знаходиться за межами космічних сфер і надає рух Всесвіту. А першоматерія – це чмста можливість буття. Арістотеля справедливо вважають батьком формальної логіки. Арістотель вперше в історії філософської думки зробив спробу детального вивчення форм і законів мислення. Логіка Арістотеля своїм завданням ставила вивчення зв'язків між поняттями, які відповідають реальним зв'язкам між предметами і явищами дійсності. Під цим кутом зору Арістотель досліджував усі основні форми мислення - поняття, судження, умовиводи. Він сформулював основні закони формальної логіки, поклав початок її розвитку як науки. В етиці філософ вводить поняття золотого середина, де вибирати належить не середнє з хорошого, а найкраще з всього кращого. Середню точку не знайдеш у межах поганого, але тільки хорошого. Мислитель приділяв увагу питанням політики і вважав, що держава повинна створювати умови для добродієсного життя, виходячи з реальних обставин і реальних людей. Форми державного правління Арістотель поділяв на досконалі та недосконалі, тобто корисні не для всіх.

Соціальні зміни в епоху еллінізму і Римської імперії позначились і на філософії, її подальший розвиток значною мірою визначився занепадом демократичного рабовласницького полісу, соціальна упорядкованість якого тривалий час залишалась анонімною моделлю філософського мислення. В імперії загальне (політичні справи, установи, закони) відчужується від індивіда, не залежить від нього, і він, природно, втрачає до нього інтерес. Особа замикається в собі. Зрештою, в цей період через відчуження від загального остаточно і формується особа. На передній план у філософії виступають *проблеми етики*, зокрема щастя і смислу життя. Провідними філософськими течіями цього періоду, які розглядали етичну проблематику, були стоїцизм, епікурейство та скептицизм.

Стоїцизм (грец. *stoa* — *портик в Афінах, де збиралися стоїки*) — напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від горестей і радощів життя. Представники Зенон Кітійський (333 – 262 до н.е.), Клеанф, Хрисіпп. Найбільш відомі представники пізньої стої – Сенека (3/4 р. до н.е. – 65 р. н.е.), Еіктет (50 – 138) і Марк Аврелій (121 – 180).

Домінування етичної проблематики характерне також для **Епікура** (341—270 до н. е.), який відродив атомістичне вчення Демокріта. Епікур створив зовсім нову атомістичну

теорію. Епікур створив життєствердну етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична і утилітарна. Згідно з нею, моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал — у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особиста вигода, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець — не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

З III ст. до н. е. до I ст. н. е. розвивався **скептицизм** (грец. *skeptikos* — той, що розглядає, досліджує) — філософські погляди, які сповідають сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів. Найдовершенішої форми скептицизм досяг у вченнях давньогрецьких філософів Піррона, Енесідема, Агріппи, Секста Емпірика. Вони дійшли висновку, що марні спроби знайти остаточно встановлену істину свідчать про неможливість вирішити це завдання взагалі. Скептики стверджували, що вони не "заявляють нічого, але лише висловлюють власну думку". У цьому сенсі, філософський скептицизм, або скептицизм, - філософська позиція уникнення того, щоб постулювати остаточно істину. Застосований до себе, скептицизм поставив би під сумнів, чи є скептицизм прийнятною позицією взагалі.

Деяко особіно від розглянутих шкіл перебуває **неоплатонізм** — напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття. Розквіт його припадає на III ст. — час агонії Римської імперії, поширення християнства. Неоплатоніки спробували вибудувати щось на зразок інтелектуальної релігії. Найвідомішими представниками цієї течії є Плотін (204—270), Порфирій (232—304), Прокл (410—485). Буття, за Плотіном, має ієрархічну структуру. Вищими субстанціями постають «Благо» (або «Єдине»), Розум і Душа. «Єдине» є неподільним, позбавленим меж, йому притаманна найбільша повнота буття. Це «Єдине» від повноти (від надлишку) буття через витікання, випромінювання (еманацію) творить Розум. Розум у Плотіна — це платонівський світ ідей, тобто сукупність, цілісність ідей. Він через повноту свого буття творить Душу, яка упорядковує весь видимий матеріальний світ, надає гармонії руху небесних тіл, створює живі істоти. Душа надала матеріальному світу сенс, цінність і красу, без чого він є мертвим. Видимий світ — тільки викривлена копія ідей Розуму. Цей світ є сумішшю породженого розумом добра і зла, джерелом якого є неоформлена матерія. Зло, отже, не від Бога і не від людини, але воно здатне оволодіти людиною.

Лекція 3. Філософія Середньовіччя та Відродження

Філософія, що складалась в період середньовіччя, мала два основних джерела формування: давньогрецьку філософію, переважно в платонівській і пізніше в аристотелівській традиції, та Святе Письмо, що спрямувало цю філософію в русло християнства.

Християнство сформувало середньовічний світогляд європейців, який за суттю теоцентричний і спирається на два принципових положення: ідею творіння, що є основою онтології християнської філософії та ідею Одкровення, що є фундаментом вчення про пізнання у християнській філософії.

Всі філософські питання в Середньовіччі вирішувались з позицій теоцентризму, креаціонізму, провіденціалізму. **Теоцентризм** (грец. *Theos* — Бог + лат. *Centrum* — центр кола) - філософська концепція, в основі якої лежить розуміння Бога, як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага. При цьому основою моральності служить шанування і служіння Богу, а наслідування і уподібнення Йому вважається вищою метою людського життя. Теоцентризм є характерною особливістю середньовічного світогляду. Принцип теоцентризму розповсюджується на

пізнання, де у відповідності з ним на вищому щаблі в системі знань знаходиться теологія – наука про Бога, нижче – філософія, що прислужується теології, ще нижче – інші науки.

Креаціонізм (лат. creatio - творіння) — віра в те, що світ, людина та різні форми життя на Землі створені вищою, надприродною силою. Це вчення про створення Богом світа з нічого.

Провіденціалізм (від лат. *providentia* «провидіння») – релігійно-філософське спрямування, згідно якого розвиток суспільства, джерела і рушії його просування та кінцева мета загалом визначаються таємними, зовнішніми у відношенні до *історичного процесу* силами - **провидінням** (Богом). Це розуміння історії як здійснення заздалегідь передбаченого Богом плану спасіння світу. Такі погляди на процеси, яким притаманний розвиток, зокрема історію безвідмовно призводять до фаталізму. Провіденціалізм властивий майже всім релігійним системам, у філософії - багатьом ідеалістичним теоріям, середньовічній історіографії тасхолостиці, де історичний процес розуміється як шлях до есхатологічного Царства Божого.

Перший період (III-VIII ст.) в розвитку середньовічної філософії називали **патристикою** (від лат. pater — батько). Це вчення "отців церкви" — Тертуліана, Климента Олександрійського, Оригена, Августина та ін. Відомим твердженням "Вірую, бо це абсурдно" Тертуліан висловив один із основних принципів патристики — примат віри над розумом. Розум справді був безсилий будь-що змінити в ситуації розпаду Римської імперії. Відновитись до життя можна було тільки через віру, через утвердження абсолютно нових цінностей. В цих словах теолога виражена не просто церковна догма, а істина, вистраждана епохою.

Наступний період (VIII-XV ст.) в розвитку середньовічної філософії називають **схоластиком**. Філософія викладалась у школах при монастирях, вона була шкільною мудрістю, звідси і назва— "схола" (з грецької— школа). Пізніше це слово набуло негативного значення. Під схоластиком стали розуміти мудрування, відірване від життя. В розвитку схоластики виділяються два періоди: до XII ст. в ній панують ідеї Августина, пов'язані з неоплатонізмом (августиніанство), з XIII по XV ст. поширюється вчення Томи Аквінського (1225-1274), який використав вчення Арістотеля до потреб зміцнення позицій католицизму. За іменем фундатора цей другий період схоластики отримав назву **томізм**. Суттєве значення для подальшого розвитку європейської філософії мала дискусія між **номіналістами** і **реалістами**, яка тривала в схоластиці протягом кількох століть. Центральна проблема дискусії — природа загальних понять. **Реалізм** (лат. realis — суттєвий, дійсний) — філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей (Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський). **Номіналізм** (лат. nomen — ім'я) — філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні (Дунс Скот, Іоан Росцелін, Вільям Оккам).

Період XV-XVI ст. прийнято називати епохою **Відродження**. Соціально-економічною суттю цієї епохи є зародження капіталізму. В містах Італії, які збереглися як торгово-ремісничі осколки Римської імперії, зароджується мануфактура, формуються торгові центри всеєвропейського значення. Історична особливість цієї епохи зумовлена двома факторами: 1) зародженням капіталізму; 2) розкріпаченням, хоча б частковим, особи. Оскільки значення першого фактора більш-менш зрозуміле, зупинимось на другому, який багато в чому визначив форми реалізації цієї епохи.

Якщо з економічного погляду Відродження — світанок капіталізму, то із соціологічного — це *епоха пробудження особи, яка іще не усвідомила своїх меж*. Йдеться, отже, не про формування особи, яке за відсутності християнства затяглося би на довгі століття, а саме про пробудження внутрішньо сформованої особи.

В епоху Відродження зароджується "світська" гуманітарна, тобто людська (про людей і для людей) наука на відміну від "божественного знання", яке панувало в офіційних університетах. Термін "гуманізм" спочатку означав світське знання, і великі

гуманісти епохи Відродження (Петрарка, Еразм Ротердамський) є гуманістами саме в цьому значенні слова, а не через те, що є носіями певних моральних цінностей. При дворах феодалів і монархів працюють перекладачі, покровительства світської влади шукають літератори і філософи. Зародження світської науки значною мірою зумовлено посиленням світської влади, яка протягом всього Середньовіччя вела боротьбу за верховенство з владою духовною (з церквою). Суперечки світської і духовної влади дали можливість філософам час від часу вивільнитись від релігії. В цей період набула поширення **концепція двох істин** — релігійної і філософської, яку започаткував Сігер Брабантський, послідовник Аверроеса ще в Середньовіччі. Перша розглядалась як дана Богом через Біблію як одкровення, друга є знанням, отриманим на основі вивчення природи — божого творіння. Ці істини, відмінні за формою, повинні збігатись за змістом. Завдяки концепції двох істин філософія набула відносно незалежності від релігії.

Філософська палітра епохи Відродження грає різноманітністю барв: тут і неоплатонізм, і неопіфагорейство, і аристотелізм, і епікуреїзм. Вже в цьому розмаїтті проявляється її відмінність від одноманітного Середньовіччя. Однак визначальну роль відігравав неоплатонізм, ідеї якого поділяли не тільки філософи, а й вчені (Галілей, Коперник, Кеплер).

Найвідомішим мислителем раннього Відродження є *Микола Кузанський* (1401-1464), за поглядами неоплатонік. Але ідеї неоплатонізму він осмислює в новому дусі. "Єдине", на його думку, охоплює все, воно не має нічого протилежного собі. Звідси парадоксальний, але логічний висновок, що "Єдине" тотожне безконечному. Таким чином, одиниця, єдине (мінімум) і безконечне (максимум) збігаються. Набезконечності будь-яка точка стає центром. На місці одиниці, яка у греків була конститутивним принципом сущого (визначала його межу і міру), Микола Кузанський ставить безконечність. Це руйнувало уявлення про космос древніх і готувало ґрунт для ідеї безконечності Всесвіту і відсутності в ньому центра, і, отже, для переходу від геоцентризму до геліоцентризму. Ідея збіжності центру, одиниці (Бога) і безконечності (світу) стала основою **пантеїзму**, вчення, згідно з яким Бог і природа єдині, Бог мовби розлитий у природі. Завдяки пантеїзму відбувається реабілітація природи, з неї знімається карб гріховності. Це певною мірою стосується як зовнішньої природи, так і тіла людини. Ідеї пантеїзму поділяли і деякі мислителі Відродження, їх, зокрема, дотримувався знаменитий лікар і алхімік Парацельс (1493-1541), який висунув здогадку, що людське тіло — це хімічна система.

Найбільш відомим пантеїстом Відродження був італійський мислитель *Джордано Бруно* (1548-1600). Бруно поділяє думки Кузанського про збіжність протилежностей, які він поєднує з геліоцентричним вченням Коперника. Космос і божество безконечні, вони єдині. Природа — це "Бог в речах". Здатність мислити, відчувати (*гілозоїзм*) притаманна всім речам природи. Завдяки пантеїзму долається дуалізм матерії і форми, який був притаманний платонівсько-аристотельській традиції. Матерія не просто матеріал, який отримує активність через набуту зовні форму. Вона сама по собі (завдяки божественній суті) активна. Починаючи з Бруно, в європейській філософії знімається протиставлення матерії і форми як активного і пасивного первнів. Матерія поступово набирає рис субстанції, якій притаманний рух і активність.

Саме у добу Відродження філософія і наука виходять з-під патронату релігії, стають світськими знаннями, різноманітяться течії філософії, розширюється коло її проблем.

Лекція 4. Філософія Нового часу та Просвітництва.

Новим часом називають епоху, яка розпочалась буржуазними революціями в Західній Європі. В кінці XVI — на початку XVII ст. така революція відбулась в Нідерландах, в середині XVII ст. в Англії. Ідеологією ранніх буржуазних революцій був протестантизм, у XVIII ст. такою ідеологією стає значно радикальніше і матеріалістичне за своєю суттю Просвітництво.

Два фундаментальних фактори визначили проблематику філософії Нового часу: 1) наукова революція, що відбулась протягом XVI-XVII ст.; 2) формування буржуазного громадянського суспільства (XVIII ст.). Звідси домінування гносеології, зокрема проблеми методу пізнання на першому етапі (XVII ст.) розвитку філософії цього часу і соціально-політичної проблематики на другому (XVIII ст.), в епоху Просвітництва. В історичному аспекті XVII ст. — це підготовча фаза Просвітництва, зародження ідей, які набули пізніше більш окресленої форми.

У філософії Нового часу (насамперед у гносеології, але не тільки в ній) намітився ряд протилежних течій і підходів, суперництво і взаємодія яких визначили основні риси і закономірності її розвитку. Визначальними протилежними напрямками у філософії цього періоду були *емпіризм* і *раціоналізм*. Вони сформувались у гносеології при намаганні з'ясувати, яка з двох здатностей пізнання — чуттєвість чи розум — відіграють вирішальну роль у формуванні наукового істинного знання.

Крім означеної, у філософії Нового часу існує протистояння *матеріалізму* і *ідеалізму*. Ці протилежні течії існували і раніше, але тепер вони набули чіткішої визначеності завдяки поняттю субстанції. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, природу, ідеалісти — Бога, душу. Під впливом розвитку науки, яка перетворила світ у самостійний об'єкт, у філософії XVII ст. утворюються проміжні між матеріалізмом і ідеалізмом світоглядні форми — деїзм, дуалізм, пантеїзм. Деїсти вважають, що Бог створив світ, дав йому перший поштовх і далі не втручається в його справи. За природою, отже, визнається самість, вона є мовби другою субстанцією. Дуалізм виходить з визнання співіснування двох субстанцій — духовної і матеріальної. В пантеїзмі ці дві субстанції виступають як щось єдине. Світ є водночас природою і Богом.

Емпіризм (емпірія — із старогрецької — досвід) вчить, що джерелом пізнання і критерієм істини є досвід. З двох джерел породження знання — чуттєвості і розуму — він віддає перевагу першому. Історично склалось так, що емпіризм розвивався переважно в Англії. Англія однією з перших стала на шлях капіталістичного розвитку, її молода буржуазія була зацікавлена в розвитку техніки й інстинктивно відчувала зв'язок науки і техніки

Засновником емпіричної традиції у філософи Нового часу був Френсіс Бекон (1561-1621). Бекон зрозумів важливість наукового знання для влади людини над природою. Йому належить відомий вислів «Знання — це сила». Головне зусилля філософ спрямовує на пошук методу наукового пізнання. Цій проблемі присвячена основна праця мислителя — «Новий Органон», яку він свідомо протиставив старому "органону" (методу) Арістотеля. На заваді розвитку науки, на думку Бекона, стоять дві перепони — схоластика з її догматизованим Арістотелем і різного роду забобони, ухили розуму ("Ідоли", "привиди"), які, подібно до викривленого дзеркала, спотворюють справжній стан речей. Бекон ставить завдання виявити і викоринити ці "привиди", "очистити" від них розум. Цей пошук "чистого суб'єкта", "чистої свідомості" зумовлений гносеологічним протистоянням суб'єкта і об'єкта, що, як відзначалось вище, виникло в науці і філософії Нового часу.

Таких "привидів", які затьмарюють наш розум, філософ нараховує чотири 1) "привиди роду", це — схильність розуму спрощувати явища природи, йти легшим шляхом при їх поясненні, підлаштовувати явища під сконструйовані власні схеми, 2) "привиди печери", це — відхилення індивідуального розуму (інтереси, схильності), які закривають шлях до істини, 3) "привиди площі або ринку", це — підлеглість розуму загальноприйнятим поглядам, забобонам, які часто пов'язані зі вживанням слів на означення неіснуючих речей (доля, вічний двигун тощо), 4) "привиди театру" —

викривляюча дія хибних вчень і філософських теорій. Критика "привидів" Беконом — це перша спроба (але далеко не остання) в історії філософії Нового часу виявити суто гносеологічний суб'єкт (тобто пізнавальний аспект людської діяльності) і відокремити його від оцінювального і практичного суб'єкта (тобто від інших видів діяльності людини). В певних рамках таке прагнення необхідне і корисне, але в подальшому було з'ясовано, що деякі оцінки і практичні настанови внутрішньо притаманні самому науковому пізнанню.

Систематичний і цілісний характер емпіризм набув у працях видатного англійського мислителя Джона Локка (1632-1704). На відміну від попередніх мислителів-емпіриків, які ставили своїм завданням пізнання світу, Локк порушує іншу проблему — дослідження здатностей самого розуму. Він, як один з попередників Канта, робить поворот від об'єкта (природи) до суб'єкта. Основна праця філософа носить назву "Дослідження людського розуміння".

Локк є *сенсуалістом*. Він вважає відчуття не основним, а єдиним джерелом ідей. І послідовно проводить цей погляд у своїй концепції. Зрештою, і засновник емпіризму Бекон схилився до сенсуалізму, але його позиція не була такою чіткою і систематизованою, як у Локка. Локк твердить, що людська душа при народженні є чистою дошкою (*tabula rasa*) і що тільки чуттєвий досвід робить на ній записи. Філософ піддав різкій критиці вчення про "природжені ідеї" Декарта. Засновник раціоналізму Декарт вважав, що деякі найпростіші ідеї притаманні розуму за його природою, тобто складають його природу — це "природжені" ідеї. Локк категорично не погоджується з цією позицією. Всі ідеї походять з людського досвіду. При цьому він розрізняє зовнішній і внутрішній досвід. Перший — чуттєве сприймання речей зовнішнього світу. Другий — самоаналіз діяльності самої свідомості (аналіз своїх відчуттів, пам'яті і т. ін.).

Другий досвід філософ називає *рефлексією*. Визнання рефлексії, тобто діяльності самого розуму як джерела ідей, свідчило про вимушений відхід мислителя від крайнього емпіризму. Адже так званий "внутрішній досвід" не є чуттєвим досвідом у справжньому розумінні цього слова.

Заслугою емпіризму є те, що він до кінця простежив, до яких наслідків веде моделювання пізнання за умови, коли суб'єктом приймається окрема людина, яка всі ідеї черпає з досвіду.

Раціоналізм являє собою новий тип філософії. На противагу схоластиці він намагається обґрунтувати нову науку. Декарт, як і Бекон, різко критикує схоластику. На передній план він висуває проблему методу наукового пізнання. Раціоналісти Декарт, Лейбніц були видатними вченими в галузі математики і фізики, що відбилося й на їх системах. Для них характерна переоцінка ролі розуму, загальних ідей, принципів, на основі яких будується система знання, і недооцінка ролі чуттєвих фактів. З наук вони абсолютизували математику і математичне природознавство і недооцінювали дослідні науки.

Дещо спрощено основну позицію раціоналістів можна звести до такої схеми: світ побудовано на раціональних, логічних засадах: Бог творив його на принципах математики і логіки. Ці засади збігаються з принципами побудови нашого розуму. Іншими словами, раціоналізм в тій чи іншій інтерпретації приймає за аксіому тотожність форм буття і форм мислення.

Засновником раціоналістичної течії, як і європейської філософії Нового часу в цілому, є французький мислитель **Рене Декарт** (1596-1650). Коли ми говоримо, що Декарт є засновником нової філософської традиції, то під цим розуміється перш за все те, що саме він заклав підвалини раціоналізму не просто як гносеологічної течії, де раціоналізм протилежний емпіризму, а раціоналізму як універсального світогляду, протилежного ірраціоналізму.

Нова (або як її ще прийнято називати *класична*) європейська філософія ґрунтується на вірі в розум. Розум виступає вищою здатністю людини, вищою цінністю і

ідеалом. Навіть скептики типу Юма, обмежуючи можливості розуму, не протиставляють йому чогось іншого, більш поцінованого.

Виходячи з вчення Р.Декарта, свій варіант раціоналістичної філософії створив голландський мислитель **Бенедикт Спіноза** (1632-1677). Філософ досліджував переважно етичні проблеми. Гносологічним аспектом раціоналізму, який цікавить нас у даному випадку, він займався дотично. Спіноза приймає дедуктивно-геометричний метод Декарта за спосіб побудови своєї основної праці "Етика". Вона складається з дефініцій, аксіом, теорем, доведень. А оскільки в цій праці викладене не лише етичне вчення, а й вчення про субстанцію і про пізнання, то можна зробити висновок, що математична раціональність визнається Спінозою принципом побудови всього суцього.

Останнім великим раціоналістом XVII ст. був німецький мислитель Готфрід Лейбніц (1646-1716). Світ, за Лейбніцом, є сукупністю монад — простих і складних (останні є результатом сполучення простих монад). Дослідники вважають, що до ідеї монади філософ прийшов не в останню чергу під впливом відкриття Левенгуком дрібних організмів. Таким чином, замість механічної (однорідної) пропонується біологічна (складна, різноманітна) модель світу.

Вчення, в основі якого лежить ідея множинності субстанцій, називається філософським *плюралізмомом*.

Під Просвітництвом розуміють ідейний рух XVIII ст, що охопив передові країни Західної Європи — Францію, Англію, Німеччину і поширився на інші європейські країни, включаючи Польщу, Україну і Росію. В основі цього руху лежали віра в розум як джерело знання і основу побудови щасливого життя (окремої людини і суспільства), віра в науку, в соціальний прогрес, критика релігії і забабонів, віротерпимість, визнання природних прав людини. Як ідеологія Просвітництво виражало інтереси молоді буржуазії. Оскільки релігія на той час була духовним виразником інтересів аристократії, то діалектика ідейної боротьби змусила ідеологів буржуазії зайняти протилежні — матеріалістичні та атеїстичні — позиції.

Просвітництво в своїй суті оптимістичне, просякнуте вірою в щасливе майбутнє людства. Ця віра ґрунтувалась на переконанні, що наука і технічний прогрес створять рай на землі. Його представники не передбачили, що прогрес принесе свої проблеми, а "земний рай" знову й знову буде лише маритися на горизонті.

Найбільш відомими французькими просвітниками є філософидеїсти Ф. М. Вольтер (1694-1778), Е. Б. Кондільяк (1714-1780), Ш. Л. Монтеск'є (1689-1755), Ж. Ж. Руссо (1712-1778) і представники матеріалізму Д. Дідро (1713-1784), Ж. О. Ламетрі (1709-1751), К. А. Гельвецій (1715-1771), П. А. Гольбах (1723-1789) та ін.

В Англії ідеї Просвітництва проповідували Д. Толанд (1670-1722), А. Шефтсбері (1671-1713), А. Колінз (1676-1729), Б. Мандевіль (1670-1733) та ін.

В Німеччині представниками Просвітництва були Х. Вольф (1679-1759), А. Баумгартен (1714-1762), Г. Е. Лессінг (1729-1781) та ін.

У філософській літературі XX ст. тривають дискусії з приводу історичної ролі ідеї розуму, яку Просвітництво піднесло до рангу суспільного ідеалу. Сучасна філософія здійснила переоцінку ідеї розуму і показала її обмеженість практично у всіх вимірах.

Наука і техніка не тільки не розв'язують проблеми соціального буття людини, а й породжують нові, які за драматизмом перевершують старі.

Стала очевидною обмеженість розуму в боротьбі з релігією і традиціями. Розум сам із себе не здатен породжувати соціальні цінності, він швидше перетворюється на механічного робота — потвору, позбавлену моральних орієнтирів, але придатну з максимальною ефективністю виконувати будь-яку програму.

Лекція 5. Німецька класична філософія

У другій половині XVIII ст. центр європейської філософської думки перемістився з Англії і Франції в Німеччину, яка значно пізніше своїх західних сусідів стала на шлях буржуазних трансформацій. Саме тут напередодні цих перетворень розпочалось духовне піднесення, яке охопило і філософію. Тут сформувалась філософська традиція, в межах якої вдалось переосмислити ряд проблем, над якими безуспішно билась попередня філософська думка. Це стосується насамперед протистояння емпіризму й раціоналізму, детермінізму і свободи волі, а також протиріччя між натуралістично-механістичним світоглядом і специфікою буття людини, яке не вписувалось в рамки цього світогляду. У першому випадку суперечності носили гносеологічний характер, у другому — онтологічний і стосувались буття людини у світі.

Представниками німецької класичної філософії є І. Кант, І. Г. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах. На наш погляд, філософію К. Маркса також можна віднести до цієї традиції — принаймні і категоріальний апарат і стиль мислення Маркса не виходить за її рамки.

Особливістю цієї традиції є *зміщення центру дослідження від об'єкта до суб'єкта*, або в онтологічному аспекті — *від природи до історії і культури*. Відбувається переосмислення і самого суб'єкта. Якщо раніше він мислився як певна духовна субстанція, що пасивно відображала світ, то тепер суб'єкт постає як творча діяльність (Кант), як дух, що перебуває в історичному розвитку (Гегель), як людство, яке здійснює історичний поступ на основі практичної діяльності (Маркс). Іншими словами, суб'єкт мислиться як діяльність, яка у філософів після Канта все більше набуває історичного характеру, перетворюється на культуротворчу діяльність, на свободне самотворення.

Засновником німецької класичної філософії є **Іммануїл Кант** (1724-1804) — філософ, якого за силою духу і впливу на подальший розвиток філософської думки часто порівнюють з Платоном.

Філософія Канта — перехідна ланка між раціоналізмом Просвітництва і романтично забарвленою філософією XIX ст. Кант, як і просвітники, проиннятий ідеєю розуму, який здатен продукувати абсолютні вічні істини. Але філософ переосмислює саму ідею розуму: останній трактується не як механічне відображення дійсності (емпірики) чи як послідовне методологічне розгортання природжених ідей (раціоналісти), а як творець, конструктор дійсності (об'єкта) і знання про неї. Саме на цій основі Кант долає суперечність емпіризму і раціоналізму, і це перший внесок мислителя в розвиток філософської думки. Другий полягає в тому, що Кант теоретично обґрунтував автономію волі людини, невідчужуваність моральності зовнішнім факторам, і цим самим сфера людської діяльності (культура) була винесена за рамки природної детермінації. Після Канта культура опинилась за межами природи і більше не розглядається крізь природні закономірності. Природа і культура постають для філософії як дві рівнозначні і незводимі одна до одної сфери.

У творчості Канта виділяють **докритичний і критичний** періоди. У докритичний, або, як він його сам називає, догматичний, період Кант перебуває під впливом філософії Лейбніца і його послідовника Х. Вольфа. Він вірить, що силою одного лише розуму можна досягнути закономірності природи і демонструє це створеною космогонічною гіпотезою і теорією припливів і відпливів. Але знайомство з філософією Юма збудило Канта (за його ж словами) від догматичної сплячки. Під догматизмом Кант розуміє філософську позицію, згідно з якою світ існує таким, яким ми його сприймаємо, а пізнання виступає як його відображення. Юм поставив під сумнів цю позицію. Але він не запропонував нічого іншого. Кант пропонує свій підхід до розв'язання цієї проблеми, який він називає конструктивним критицизмом.

Кант, за його висловом, здійснив *коперниканський переворот* у філософії. На його думку, потрібно не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмет зі знанням (розумом). Іншими словами, джерело всезагальності і необхідності знання філософ пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті. Світ, як він даний

для наукового пізнання, не є, на його думку, світом самим по собі (догматизм), але він не є також лише нашим відчуттям (скептицизм).

Світ науки є витвором розуму, який сконструював його за певними правилами на основі чуттєвого матеріалу, що ми отримуємо від речей у собі. Ці речі в собі (ноумени) нам принципово не дані, вони можуть бути дані нам тільки через наші суб'єктивні форми споглядання і мислення. Тобто вони можуть бути дані тільки як явища (феномени). Світ наукового пізнання (сфера феноменів) є результатом синтезу (поєднання) суб'єктивних апіорних форм, з одного боку, і чуттєвого хаотичного матеріалу, джерелом якого є речі в собі, з другого. Апіорні форми Канта — це не вроджені ідеї Декарта. Вони позбавлені змістовності. Це певна здатність, певні правила (схеми) формування матеріалу.

Практичний розум у Канта керує всіма практичними вчинками людини, включаючи моральні вчинки. Філософ виходить з того, що *людська воля автономна*, тобто вона сама собі задає закони своєї діяльності. Воля в своїй дії не залежна ні від зовнішніх факторів, ні від внутрішніх імпульсів людини. На цьому розумінні свободи волі Кант і вибудовує свою концепцію моралі. Таке розуміння підвалин моралі було новим для філософії. "Нове слово, сказане Кантом про поведінку людини, — автономія моральності. Попередні теорії були гетерономні, тобто виводили мораль із зовнішніх по відношенню до неї принципів". Філософи до Канта намагались вивести мораль із волі Бога, настанов суспільства, вимог вродженого чуття, з прагнень до щастя, насолоди, користі. І тільки Кант стверджує принципову самостійність і самоцінність моральних принципів, які ґрунтуються на свободі волі.

Післякантівський ідеалізм досяг найвищої форми і був узагальнений у філософії Г. Гегеля (1770-1831). Гегель увійшов в історію філософії як творець найбільш розгорнутої і обґрунтованої системи ідеалістичної діалектики. Кант, як ми вже відзначали, відмовив метафізиці в претензії на науку. Розум, якому даний всезагальний предмет, без чуттєвої достовірності впадає в антиномії. **І.Фіхте** вважає, що всезагальне (абсолютне знання) може бути дане розуму в інтуїції. Інтуїція в нього виступає водночас як акт творення і пізнання "не-Я". ("Я" як творче першоначало може мати абсолютне знання про створюване "не-Я"). Цим самим філософія відновлюється в правах науки про суще. Однак інтуїція як джерело філософського знання у Фіхте і у **І.Шеллінга** виступає як суб'єктивний і недостатньо обґрунтований акт. Гегель долає ці недоліки своїх попередників.

Дві ідеї мислителя мали досить продуктивне значення при розбудові його філософської системи: 1) переосмислення співвідношення розсудку і розуму; 2) розуміння ідеї (істини) як системи знання, що породжує себе в процесі розвитку.

Після смерті Гегеля прихильники його філософії розділились на два табори — старогегельянців, які тримались за систему вчителя, і молодогегельянців, які перейняли деякі моменти його методу. Виражаючи настрої німецької буржуазії напередодні революції 1848 р., молодогегельянці (Бауер, Штраус, Штірнер) вважали головним завданням філософії критику релігії. До молодогегельянців належав і **Людвіг Фейєрбах** (1804-1872), роль якого в історико-філософському процесі визначається перш за все тим, що він був проміжною ланкою між Гегелем і Марксом. Фейєрбах був учнем Гегеля, але під впливом суспільних настроїв і нових досягнень природознавства, яке він вивчав в університеті, переходить на матеріалістичні позиції. Критиці релігії (насамперед християнства) присвячена основна праця мислителя "Сутність християнства". Вихідна теза цієї критики полягає в тому, що сутність Бога — це відчужена сутність людини. Людина, вважає він, створила за своєю подобою (сутністю) духовну істоту, яку наділила своїми ж рисами (мудрістю, силою, волею, добротою) і поклоняється своєму творінню. Бог, отже, це сутність людини, перенесена на небо і протиставлена їй. Людина — істота, що страждає, природа не відповідає на її страждання (сподівання, мрії) і людина творить Бога як своє відчуження.

Головне завдання своєї філософії Фейєрбах вбачає в подоланні релігійного відчуження. Людина повинна бачити в іншій людині Бога, ставитися до неї як до Бога, а не поклонятись видуманій нею самою істоті. Таке подолання, на його думку, повертає людині всю повноту її буття.

Свою філософію Фейєрбах називає *антропологізмом*, оскільки людина проголошується основним предметом філософії. Суть фейєрбахівського антропологізму полягає в тому, що людина береться як родова істота, тобто як істота, наділена рисами, які притаманні людському роду взагалі. Такими родовими рисами філософ вважає мислення (розум), волю і чуттєвість (серце). Він значно менше уваги, порівняно з його попередниками, приділяє культуротворчій природі людини, її історичному способу буття.

Марксизм. До лівого крила молодогегельянців належали також К. Маркс (1818-1883) і **Ф. Енгельс** (1820-1895), творці так званого марксизму. Марксизм — ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і "теорію" революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (т. з. науковий соціалізм). Головним завданням цієї ідеологічної доктрини її творці проголосили звільнення робітничого класу (пролетаріату) від експлуатації і побудову суспільства, вільного від соціального гноблення. В цьому плані вони виступили як продовжувачі утопічних соціалістичних теорій (Т. Мор, Т. Кампанелла, К. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та ін.), які зображали щасливе суспільство, побудоване на засадах соціальної рівності і вільної праці. Шлях до побудови такого суспільства Маркс вбачав у знищенні приватної власності, яку вважав основою експлуатації людини людиною (причиною "відчуження" людини). Здійснити це знищення покликаний історією пролетаріат, вільний від пут приватної власності. Під керівництвом партії комуністів він здійснює соціалістичну революцію.

Класова боротьба проголошується рушійною силою історії. Філософією марксизму є матеріалізм, або, як він називався в радянському марксизмі, *діалектичний та історичний матеріалізм*. Її творці під впливом Фейєрбаха подолали ідеалізм Гегеля, але перейняли його діалектику (звідси назва "діалектичний матеріалізм", хоча в їх працях такий термін відсутній). Вони ж поширили матеріалізм на розуміння історії і суспільних явищ — створили історичний матеріалізм, або матеріалістичне розуміння історії. Такою є радянська версія філософії марксизму, яка має достатньо підстав, щоб претендувати на істину. Вона ґрунтується на працях Енгельса і пізнього Маркса. Головним внеском Маркса до розуміння людини є концепція соціального відчуження людської сутнісної природи. За Марксом, у людині всі її основні характеристики не є чимось природним, натуральним чи заданим ззовні. В людині все є "олюдненим", оскільки людина як індивід існує в зв'язках та взаєминах з іншими людьми. Історичні традиції, звичаї, культурні схеми та стереотипи, що успадковані поведінкою і мисленням, активно впливають на будь-якого індивіда. Глибинні, "родові" характеристики людини (а саме це і є її "сутність") є результатом світової історії, соціальної діяльності людства. Тому Маркс вважає абстракціями водночас поняття "людини як такої" та "Я — індивіду як такого".

Отже, добро і зло в людській природі, любов чи егоїзм, за Марксом, пояснюються не самою цією природою, а соціальними обставинами — "передумовами", — що наділяють індивідів тими чи іншими якостями. Ці обставини є не однозначними, а історичними, тобто мінливими в соціальному часі. Вони створюються самою людиною або індивідами в процесі зміни соціальних поколінь. На думку Маркса, категорії "добра" чи "зла" не можна застосовувати ні до людського роду, ні до окремого індивіда, але можна оцінювати епохи, звичаї, соціальні параметри "обставин" життя людей. Тому соціальний "діагноз" стає у Маркса основою морально-філософських оцінок людського життя, свідомості та практики. При цьому Маркс багаторазово підкреслював, що оцінювати епохи і людей потрібно не за їхніми "словами про самих себе", а за соціальними обставинами і справами, тому що мораль (навіть у філософському зображенні) лише маніфестує глибинні тенденції та рухи в соціальній реальності. Для Маркса процес відчуження полягає в праці та в

розподілі праці. Праця є живим зв'язком людини з природою, створення нового, людського світу, створення самого себе (інтелектуальна діяльність, мистецтво – така сама праця, як і фізична).

Той, хто працює, опредмечує свою діяльність. Але якщо результати праці привласнюються ким-будь не відповідно до його внеску, то можна стверджувати, що має місце відчуження праці, частина результатів якої дістається не безпосередньому виробникові, а, наприклад, капіталісту. Отже, є наявною експлуатація людини людиною. Таким чином, відчуження, за Марксом, означає, що людина в своєму освоєнні світу не впізнає сама себе як першоджерело, як творця, а світ (природа, речі, інші люди, вона сама) видаються їй чужими, сторонніми по відношенню до неї. Вони як предмети протистоять людині, хоча були створені нею самою. Відчуження означає сприйняття себе і світу пасивно, розірвано, у відриві суб'єкта від об'єкта. Відчужена людина позбавлена людяності в природному і духовному смислі. Людина перетворюється на «засіб свого індивідуального існування». Тут у Маркса відчутен кантівський принцип, який проголошує людину метою, а не засобом для досягнення мети. Маркс розвиває цей принцип і доходить висновку, що людська істота не повинна бути засобом досягнення не тільки чужих цілей, але й не бути засобом свого власного буття.

Німецька класична філософія, за винятком Канта, осмислювала людину (її свідомість, пізнання) в лоні культури і історії. Вона схилилась до ідеї домінування тотальності (цілого, загального) над одиничним (особою, окремою людиною). Піднявши ідеї творчості, діяльності, свободи, вона приписала їх цілому — духові, суспільству, а не окремій людині. У цьому відношенні дана філософія була антитезою Просвітництву, яке виходило швидше від окремої людини як особи, хоча людину воно розглядало на фоні природи (звідси концепція "природних прав" і т. ін.). Подальший розвиток філософії полягав у доланні цих крайніх позицій — в осмисленні людиною себе як особи в лоні культури, тобто в подоланні позиції натуралізму, з одного боку, і тотальності Гегеля і Маркса – з іншого.

Лекція 6. Некласична філософія XIX-XX ст.

Філософія кінця XIX - початку XX ст. в основному відійшла від принципів класичної філософії, яка була значним кроком у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Класична філософія виходила із головного принципу раціоналізму — з визнання розуму основою пізнання та поведінки людини, яка за своїми внутрішніми нахилами та здібностями є розумною істотою і усвідомлює власні можливості, організовує своє життя на раціональних засадах. Проте вже в момент найвищого розквіту класичної буржуазної філософії в її надрах почали діяти тенденції, спрямовані на її заперечення. Вченню Гегеля намагається протиставити своє ірраціоналістичне вчення про світову волю Артур Шопенгауер, чия філософія була одним із основних джерел "філософії життя", а також попередницею деяких сучасних психологічних концепцій. Другу тенденцію виражала позитивістська концепція Огюста Конта.

Позитивізм. Термін "позитивізм" походить від "позитивного" (тобто фактичного, побудованого на досвіді) знання. Позитивізм протиставляє таке "позитивне" знання "метафізичному" або спекулятивному, яке виходить за рамки фактів. **Позитивізм (лат. *positivus* — позитивний) — філософський напрям, відповідно до якого позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (не філософського) пізнання. Позитивізм відмовляється від філософії (метафізики) як пізнавальної діяльності.**

Позитивізм (філософія "позитивного" знання), який часто називають "філософією науки", є однією з найвпливовіших течій останніх півтора століть. Видозмінюючись (від позитивізму до махізму і далі до неопозитивізму), він багато в чому визначив духовне

обличчя людства нашої епохи, епохи, що пов'язала свою долю з розвитком науки і техніки.

Основні ідеї і настанови позитивізму можна звести до таких тверджень:

1. Справжня наука не виходить за сферу фактів, за рамки чуттєвих даних. Вона не намагається пояснити першооснови і першопричини. Звідси заперечення метафізики, яка не дотримується цієї вимоги.

2. Наука, яка вивчає факти, є всемогутньою. Для наукового пізнання не існує меж.

3. Суспільство також підлягає науковому пізнанню. Наукою про суспільство є соціологія.

4. Розвиток науки і техніки, а також соціології є запорукою суспільного прогресу.

При цьому слід зазначити, що під наукою позитивізм розуміє знання, побудоване на зразок природознавства. Вироблені природознавством критерії науковості та методи пізнання розглядаються як ідеал науки взагалі.

Представники першої хвилі позитивізму: **Огюст Конт** (1798 – 1857), **Джон Стюарт Мілль** (1806 – 1873), **Герберт Спенсер** (1820 – 1903).

Представники другої хвилі позитивізму: **Ернст Мах** (1838 – 1916), **Ріхард Авенаріус** (1843 – 1896).

Представники неопозитивізму: До цієї течії традиційно відносять представників Віденського гуртка австрійського філософа **Мориця Шліка** (1882—1936), німецько-американського філософа **Рудольфа Карнапа** (1891—1970), австро-американського філософа **Філіпа Франка** (1884—1966) та інших, які поєднували аналіз мови науки з основними настановами позитивізму. До нього відносять також раннього **Вітгенштейна** (періоду «Логіко-філософського трактату»).

Представники аналітичної філософії: передумови її були закладені **Бертраном Расселом** (1872—1970) і **Джорджем Муром** (1873—1958), а наймогутніший поштовх був наданий працями **Людвіга Вітгенштейна** (1889—1951) періоду 40—50 років. До цієї течії також належать їх послідовники **Гілберт Райл** (1907—1976), **Джон Остін** (1911—1960) — представники так званої кембриджсько-оксфордської школи.

Критичний раціоналізм представлено **Карлом Поппером** (1902 – 1994).

У 60-ті роки ХХ ст. у США на ґрунті традиційної позитивістської проблематики — методології науки — сформувалась так звана історична школа філософії науки, представники якої — **Томас Кун** (1922—1996), **Імре Лакатос** (1922—1974), **Пауль Фейєрабенд** (1924—1996), **Стівен Тулмін** (1922—1997) — досліджували історію науки.

Світогляд, який намагається вирішити основні проблеми — що таке світ, людина, що таке добро, прекрасне тощо, виходячи з наукового знання, називають **сцієнтизмом** (від лат. scientia — наука). Позитивізм є типовим світоглядом сцієнтизму. Сцієнтизм хвибує тим, що він намагається звести існування людини до *буття речі серед інших речей*. Він не бачить специфіки людського існування (екзистенції), яку не можна зрозуміти, виходячи зі знання природи. В цьому відношенні сцієнтизм (і позитивізм як його різновид) є опонентом антропологічного, або як його ще називають, гуманістичного світогляду, який за вихідне приймає специфіку людського буття в світі. Виразниками антропологічної тенденції у філософії кінця ХІХ-ХХ ст. є філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм та герменевтика.

Починаючи з Ніцше, в європейській філософії поступово на передній план виходить антропологічна і культурно-етична проблематика. Пізнавальна проблема все більше спеціалізується і відходить на периферію суспільної свідомості.

Одним з найвідоміших критиків раціоналізму і засновником ірраціоналізму Нового часу був датський теолог і філософ **Сьорен Керкегор** (1813-1855). Керкегор зміщує центр філософської проблематики з гносеології до етики. На його думку, перш за все необхідно з'ясувати сенс життя для себе. Попередня філософія (насамперед панівна гегелівська, яка для нього виступає як символ раціоналістичної традиції взагалі) не дає відповіді на це

питання. Цю філософію, яка має справу зі всезагальним, мало турбує окрема людина з її переживаннями і муками.

Вихідним у своїх філософських роздумах мислитель приймає не всезагальні істини, а **існування одиниці** (одиночної конкретної людини). Керкегор абсолютизує одиницю, ставить її над родом. В тваринному світі, зауважує він, індивід нижчий від роду, в людей же, завдяки тому, що людина створена за образом і подобою Бога, окремий індивід вищий від роду (загалу). Філософ часто засуджує загал як зло, як джерело хаосу. Спасіння людини він вбачає в усамітненні. Культура, на його думку, позбавляє людей самотності. Вона вдосконалює їх як екземпляри, але позбавляє індивідуальності, перетворює більшість з них в "дресированих мавп". Датський мислитель різко протиставляє спосіб існування світу і існування (екзистенцію) окремої людини. В світі панують причинні зв'язки, необхідність, яка пізнається розумом. Цікавою є концепція моралі датського мислителя. Він виділяє **естетичний** (тобто чуттєвий), **етичний** (заснований на розумі) і **релігійний** рівні моралі. Ці рівні є водночас альтернативними варіантами, які постають перед особою, вибір яких здійснюється за принципом "або-або".

З інших позицій піддав критиці панлогізм і ідеалізм гегелівської системи **А. Шопенгауер** (1788-1860) — засновник волюнтаризму — ірраціоналістичної течії, що вважає основою світу волю. Головною працею мислителя є багатотомний твір "Світ як воля і уявлення". В ній відчувається вплив Канта і Платона, а також індійської філософії.

Світ, за Шопенгауером, існує тільки для суб'єкта, як його уявлення, тобто як предмет свідомості. "Все, що існує в пізнанні, і самий світ є об'єкт у відношенні до суб'єкта, тільки для суб'єкта він і існує. Світ є моїм уявленням", — пише він. Об'єкт, як він даний суб'єкту, зумовлений (тут філософ іде за Кантом) апіорними формами споглядання простору і часу і категорією розсудку причинності. І хоч "світ як уявлення" упорядкований і систематизований розсудком (в цьому філософ відводить велику роль причинності, виділяючи чотири її види — фізичну, логічну, математичну і моральну), він є тільки суб'єктивною даністю і провести межу між сном і реальністю неможливо.

В кінці XIX — першій чверті XX ст. в Європі популярною стає "**філософія життя**", до якої відносять Ф. Ніцше, А. Бергсона та ін. Представники цієї течії відходять від онтологічної і гносеологічної проблематики, що була характерна для класичної філософії, починаючи від Декарта. Їх мало цікавлять об'єктивний світ і наукова істина, а більше хвилює людина, світ людського життя. І сама людина розглядається ними насамперед як земна біологічна істота — з волею, інстинктами, підсвідомим.

Філософія життя — це своєрідний протест проти класичного ідеалізму (типу гегелівського), який, по суті, не переймався проблемою існування конкретної людини з її стражданнями і прагненнями. Вона також виступила проти неокантіанської та позитивістської версії філософії, яка зводила філософію виключно до аналізу методологічної проблематики науки. Філософія життя знаменувала собою поворот до людини, її проблем і переживань, до антропологічної і аксіологічної проблематики. Якщо для класичної філософії гаслом було "істина понад усе", то для цієї філософії таким гаслом є "людина понад усе" Це означало не просто переосмислення глибинних життєвих орієнтирів, але й переоцінку цінностей.

Критиком традиційних цінностей і пророком нових виступив німецький мислитель **Фрідріх Ніцше** (1844-1900). Виходячи з волі як основної цінності, Ніцше піддав різкій критиці всю попередню філософію. Він вважає своєю заслугою те, що першим поставив питання про цінність істини — центрального поняття ("ідола") філософії. Справді, оскільки основними цінностями є життя і воля, то істина стає підпорядкованою, другорядною цінністю. Процес пізнання для Ніцше — не пошук істини, а "схематизація", спрощення світу, що забезпечує практичні дії. Істина, отже, набуває суто інструментального характеру. Оскільки успішним може бути і хибне знання, то істина в такому разі урівнюється з хибним знанням. З неї знімається ореол святості. Вона втрачає

цінність, заради якої варто було жертвувати життям. В такий же спосіб Ніцше здійснює переоцінку основних християнських цінностей — любові до ближнього і співчуття.

Філософія Ніцше — це проповідь крайнього індивідуалізму з аристократичним (відраза до загалу як до натовпу) і водночас біологічним забарвленням. Можна сказати, що мислитель відчув всезростаючу індивідуалізацію європейського суспільства, про що, зокрема, пізніше засвідчив крах тоталітарно-колективістських ідеологій фашизму і комунізму, але надав цьому процесу міфопоетичної інтерпретації: майбутнє Європи він пов'язує не зі свobodною особою в рамках громадянського суспільства, а з міфічною надлюдиною.

Ідеї, близькі до філософії життя, розвивав засновник психоаналізу Зігмунд Фрейд (1856-1939). **Психоаналіз** (грец. *psyche* — душа і *analysis* — розкладання) — група психологічних теорій особистості, методів дослідження ментальних процесів, а також методів терапії невротичних захворювань.

Особистість розглядається як машина, що приводиться в рух енергією лібідо - тілесною енергією, статевим бажанням, і поступово розвивається через зовнішню заборону прямого виявлення лібідо, у переносі його на соціально схвалювані чи корисні для людини види діяльності. У часи Фрейда у психології панувало сприйняття людини, як розумної істоти, котра у стані неперервного конфлікту, джерела якого лежать у сфері неусвідомлюваних статевих та агресивних спрямувань. В 1923 році Фрейд сформулював теорію функціонування психіки термінах її структурної організації. Психічні функції було сгруповано згідно тієї ролі, яку вони відігравали у внутрішньому психічному конфлікті. Фрейд виділив три основних структури психіки: Воно (Ід), Я (Его) та Над-Я (Супер-Его). Несвідомі (в першу чергу, сексуальні) прагнення особистості складають її потенціал і основне джерело активності, дають мотивацію для дій. В силу неможливості задоволення інстинктивних потреб в їх природній формі через соціальні нормативні обмеження, людина шукає компроміс між глибинним потягом та суспільно прийнятною формою його реалізації. Психоаналіз розвивали такі видатні мислителі як **Карл Густав Юнг** (1875 – 1961), **Альфред Адлер** (1870 – 1937), **Еріх Фромм** (1900 – 1980).

Особливе місце у філософії ХХ ст. займає **феноменологія** — течія, яка на основі виробленого нею оригінального методу аналізу свідомості намагалась розв'язати основні філософські проблеми буття і пізнання. Пояснити світ за допомогою аналізу структур свідомості намагались Декарт, Юм, Кант. До цієї суб'єктивістської традиції приєднується і феноменологія, творцем і найбільш відомим представником якої був німецький мислитель **Е. Гуссерль** (1859-1938). Розглянемо найбільш важливі ідеї феноменології.

В концепції "життєвого світу" Гуссерль в руслі ідей філософії життя (Ніцше, Бергсон) стверджує первинність життя по відношенню до науки. Однак Гуссерль не переходить на позицію ірраціоналізму, яка характерна для цих мислителів. Він вірить, що на основі феноменологічного дослідження "життєвого світу" можна створити універсальну філософію, яка відновить віру в розум, яка була притаманна філософії, починаючи із Стародавньої Греції. У такий спосіб, на його думку, може бути подолана криза європейського буття. Подолання кризи мислиться, отже, через здійснення нового проекту філософії.

Екзистенціалізм поряд з неопозитивізмом можна вважати провідною течією у філософії Західної Європи ХХ ст. Він виник у 30-х роках (умовною датою його народження вважають вихід у 1927 р. праці німецького філософа М. Гайдеггера "Буття і час"), однак найбільшій популярності набув після другої світової війни. Найвідомішими представниками цієї течії є німецькі мислителі **М. Гайдеггер** (1889-1976) і **К. Ясперс** (1883-1969) і французькі філософи **Ж.-П. Сартр** (1905-1980), **Г. Марсель** (1889-1973) і **А. Камю** (1913-1969).

На формування екзистенціалізму і на поширення його ідей значний вплив мав досвід виживання особи, набутий в соціальних катаклізмах ХХ ст. — в першій і другій світових війнах. Екзистенціалізм намагався знайти стійку опору виживання особи в

чужому (і навіть ворожому) їй світі за умов усвідомлення нею краху ідеалів Просвітництва (віри в розум і науку) і крихкості, нетривкості власного існування. Екзистенціалізм — це своєрідний духовний протест, бунт особи проти абсурдного світу, пошук виходу з цієї ситуації. Поряд із цим дана течія, як і волюнтаризм Ніцше, працювала на формування сильної — свободної і відповідальної— особи, яка починає домінувати в культурі і способі життя Заходу в ХХ ст. В цілому можна констатувати, що екзистенціалізм зафіксував радикальну зміну в розумінні (відчуженні) людиною свого буття в світі, яка відбувалась в Європі протягом ХХ ст.

Структуралізм – методологія гуманітарних наук, яка намагається аналізувати певну специфічну галузь, наприклад, міфологію, як складну систему взаємопов'язаних частин. Представники: **Фердінанд де Сосюр** (1857 – 1913), **Клод Леві-Строс** (1908 – 2009), **Мішель Фуко** (1926 – 1984), **Жак-Марі-Еміль Лакан** (1901 - 1981), **Ролан Барт** (1915 – 1980), **Жан Піаже** (1896 – 1980).

Для структуралізму характерні чотири фундаментальні ідеї:

- структура - це те, що визначає позицію кожного елемента в цілому,
- кожна система, на думку структуралістів, має структуру.
- структуралісти цікавляться структурними законами, які мають відношення радше до існування, ніж до змін.
- структура - це та реальна річ, яка лежить під поверхнею чи видимістю значення.

Постструктуралізм — напрям у філософських і гуманітарних дослідженнях, що отримав розвиток в 1970-1980-ті роки у формі критики та подолання структуралізму. У постструктуралізмі знайшов відображення загальний стан духовної культури західного суспільства - падіння престижу науки, втрата віри в соціальний прогрес, дегуманізація суспільних відносин.

Постструктуралізм розглядає світ культури як феномен писемної культури, безкінечний і безмежний текст, всередині якого знаходиться і сам індивід. У постструктуралізмі замість індивідуального суб'єкта (як у структуралізмі та екзистенціалізмі) на перший план виходить колективне «Я», мала група однодумців. Для нього властива деконструкція (аналітичне расчленування понять), децентрація, дискурсивний (концептуальний, логічно-раціональний) аналіз мови культури, інтерпретація простору культури як знакової системи, яка складається з тексту (Ж.Дерріда вважав, що «нічого не існує поза текстом») і контексту, стирання просторово-часових меж буття культури. Постструктуралізм виступає філософською, концептуальною основою постмодернізму. **Жак Дерріда** (1930 – 2004) — французький філософ алжирського походження, засновник деконструкції. Роботи Дерріда мали великий вплив на сучасну теорію літератури та філософію. Основна теза – світ є текст. Критикував європейську традицію логоцентризму. Наполягав на необхідності практики деконструкції, в процесі якої з'ясується, що текст – це випадковий набір цитат-архіслідів.

Лекція 7. Українська філософія.

Будь-яка форма філософії як складова культури завжди несе на собі відбиток національної своєрідності її творців. Звідси і мовлять про національну (англійську, німецьку, французьку) філософію, а, отже, й українську.

Якщо розглядати філософію як особливу сферу духовної діяльності людини, спрямованої на усвідомлення відповідної низки смисложиттєвих проблем людського буття, найзагальніших духовних потреб конкретного народу чи нації, то українська філософія є досить давнім феноменом, початки якого сягають часів більш далеких, ніж це донедавна вважалось.

Поза сумнівом з'ява нашого філософського духу виходить за межі XVI-XVII ст., коли завдяки діяльності братських шкіл, Острозького культурно-освітнього центру, Києво-Могилянської академії впроваджується і набуває самостійного розвитку

філософське теоретичне знання, тобто набуває буттєвого статусу професійна філософія. І хоча остання вважається зрілим рівнем розвитку філософії, де панує її величність теорія та її творці професійні філософи, вона є лише одним із можливих способів існування філософії. Водночас існують й інші шляхи філософського осягнення дійсності, за яких теоретичний інтерес доволі міцно вживається з практичним. У контексті української філософії він охоплюється, як правило, часом існування киево-руської культури (X-XI ст.), яка залишила нам низку писемних пам'яток, що репрезентують зразки тогочасного осмислення дійсності, характерного для української духовної традиції.

На нашу думку, світоглядно-філософські первні українського народу сягають своїм корінням значно глибинніших шарів вітчизняної культури, її дохристиянської доби. У світлі аргументів на користь існування сарматських, скіфських, кимерійських, арійських, трипільських та інших часів на території України з їх самобутньою культурою і тісними зв'язками із найвідомішими осередками Ойкумени важко чи взагалі неможливо визначити факт появи цього явища тільки на етапі існування Київської Русі. Аргументи на кшталт того, що скіфи, сармати, кимерійці, готи і т. п. не є праслов'янськими (принаймні достеменно це не доведено), не можуть сприйматись як переконливі.

Тож наша філософська спадщина відчутна і досить давня, а тому її історія далека від лінійної, як і доля народу нашого, що знав як злетіти, так і падіння. Тому й історія вітчизняної філософії є складною, почасти досить суперечливою, але завжди є гідною уваги, про що свідчать і наступні етапи розвитку духу українського, зокрема язичеська минувшина — могутнє підґрунтя нашої духовної культури, золотий вік гармонії у світосприйманні наших пращурів, який яскраво репрезентує геніальна пам'ятка — загадкова "Велесова книга" — літературний твір VIII-IX ст., що дійшов до нашого часу в копії XVI-XVII ст.

Зрозуміло, що світоспоглядання праукраїнців ще міфічнопрактичне. Та в ньому вже простежуються нові для міфу тенденції, з'являються знання про світ, значимі для всіх: "Се бо Дажбо створив нам яйце, що є світ — зоря, яка нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбог землю нашу, аби тая удержана була" (Велесова книга, с. 72). Світ поступово набуває рис об'єктивності на противагу індивідуально суб'єктивним уявленням про нього. Проявляється потяг до світопізнання, вільного від будь-яких практичних інтересів, а з ним і тенденція деміфологізації світу, в ході якої людина стає його незаангажованим спостерігачем.

Філософські начала праукраїнської доби набувають свого зростання в культурі Київської Русі, держави, в кордонах якої наприкінці IX ст. об'єднались споріднені племена, сформувавши високорозвинуту спільноту — українців русичів. У межах киеворуської культури філософія рельєфніше виокремлюється як специфічний тип світопізнання і світорозуміння з-поміж міфологічного і релігійного світогляду, переплітаючись і співіснуючи з ними, її піднесенню сприяли кілька взаємопов'язаних факторів.

У філософських шуканнях часів Київської Русі важливе місце посідали й історіософські проблеми: аналіз взаємовідносин структурних елементів системи *людина — церква — влада — Бог; інтерпретація історії людства як руху, що здійснюється за волею Бога; минуле, сучасне і майбутнє Київської Русі у контексті тогочасних суспільних проблем* ("Слово про Закон і Благодать" Іларіона, "Слово о полку Ігоревім", "Повість временних літ", "Киево-Печерський Патерик" тощо).

Філософську думку часів Київської Русі можна, загалом, охарактеризувати як складне синкретичне духовне явище, спрямоване на глибинне осягнення актуальних проблем людського буття, осмислення Святого Письма і світу як творінь Бога. Це була філософія релігійна (християнська) у специфічно візантійському варіанті на киеворуському ґрунті з домінуючою тенденцією до екзистенційно-антропологічної редукції філософського знання в контексті його духовно-практичного виміру.

Григорій Савич Сковорода (1722-1794) — найвидатніша постать у культурному житті України XVIII ст. Філософ і поет, педагог і музикант, знавець латини, старогрецької, староеврейської, польської, німецької, російської мов, він розвинув цілий комплекс ідей. Сковорода створив власну філософську систему, йому притаманний специфічний стиль і форма філософського мислення. Його філософствуванню властиве органічне поєднання художнього і раціонально-абстрактного світоспоглядання. Наслідком такого поєднання став *універсальний алегоризм*, в якому предмети і явища осмислюються не в усій сукупності властивостей, не в цілісності, а лише в абстрактно-схематичному образі їх як символи.

Одним із основоположних принципів філософської системи Сковороди є вчення *про двонатурність світу*, що пронизує всі філософські праці мислителя. Суть його полягає в тому, що все суще розглядається як таке, що складається з двох натур — видимої і невидимої, тобто матеріального й ідеального, тілесного і духовного, мінливого і вічного, залежного і визначального тощо. "У цьому цілому світі, — писав Г. Сковорода, — два світи, з яких складається один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і розпадливий. Цей — риза, а той — тіло. Цей — тінь, а той — дерево. Цей — матерія, а той — іпостась, себто основа, що утримує матеріальний бруд так, як малюнок тримає свою барву. Отже, світ у світі то є вічність у тлінні, життя у смерті, пробудження у сні, світло у темі, у брехні правда, у печалі радість, в одчай надія". Принцип двонатурності світу Г. Сковороди органічно пов'язаний з його вченням *про три світи*. Спираючись на давню філософську традицію (античну, натурфілософію М. Казанського, Д. Бруно, філософські курси києво-могилянців, зокрема С. Полоцького), він поділяє все суще на **три специфічні види буття — "світи": 1) великий, або макрокосм (Всесвіт); 2) малий, або мікркосм (людина); світ символів, або Біблія.**

Необхідною передумовою на шляху людини до щастя, підкреслює Сковорода, є додержання нею принципу "спорідненої" ("сродної") праці, тобто її відповідність тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. У діалозі "Алфавіт або буквар світу" він стверджує, що кожна людина має свою природу, свій особливий нахил до "сродної" собі справи, який неможливо змінити, оскільки вони є виявом у людині вічної, невидимої натури. Людина здатна лише пізнати її, а пізнавши, обрати собі заняття і життєвий шлях, споріднені з "Іскрою Божою". За таких обставин вона уникає рабства видимої "сліпої натури" з її неодмінними похідними — жадобою багатства, влади, слави, іншими згубними пристрастями, які несуть не щастя, а лише його привид, сіючи сум, нудьгу, непевність, незадоволення, страх тощо. Натомість "споріднена" праця дає людині впевненість, відчуття повноти свого буття, душевний спокій, веселість духу і т. п. Будучи легко здійсненою, "споріднена" праця приносить людині насолоду не стільки своїми наслідками, винагородою чи славою, як самим своїм процесом. Вона не лише забезпечує людське матеріальне благополуччя, а й є важливим засобом духовного самоутвердження, самовдосконалення людини, здоров'я її душі, а, отже, і щастя. Саме щастя у чистоті сердечній, у рівнозві духовній і вбачав великий мислитель, утверджуючи цю думку своїм власним життям.

Світоглядна позиція українського романтизму — "філософія серця" — досить яскраво виявлена і в творчості діячів Кирило-Мефодіївського братства: **Тараса Шевченка** (1814-1861), **Пантелеймона Куліша** (1819-1897), **Миколи Костомарова** (1817-1885), яких єднала не лише романтична історіософія з її апеляцією до ідеї свободи та духовної "ідеї батьківщини" на основі христової віри — Біблії, звідки вони черпали мотиви, образи, символи, паралелі, а й екзистенційно-антропологічний напрям розгляду світоглядних проблем, що властивий українській філософській думці.

"Філософія серця" як світоглядна основа українського романтизму одержує свій завершальний цілісний вияв у творчості одного з найвидатніших українських філософів — **Памфіла Юркевича** (1827-1874), зокрема в його праці "Серце і його значення у духовному житті людини за вченням слова Божого". Символ "серця" у філософії

Юркевича багатозначний. Найпоширеніші значення — серце як душевний стан людини (джерело всього доброго і злого—в словах, думках та вчинках людини); серце як цілісний світ людини (до нього входять не тільки моральні переживання, почуття, пристрасті, а й також акти пізнання, взяті не як процес дискурсивного мислення, а як акти осягнення), серце як неусвідомлений досвід, позасвідоме, що й породжує явища душі.

Романтична тенденція в українській філософії актуалізує, як ми вже мали нагоду пересвідчитись, постановку проблем "людина — нація", "нація — світ", започатковує розробку філософії національної ідеї, яка охоплює собою всі форми рефлексії над ідеєю нації, сутністю і сенсом існування українського народу, усвідомлення ним своєї "самості", своєї належності до конкретної етнічної єдності.

Починаючи з кінця ХІХ— початку ХХ ст., українська національна ідея, підґрунтя якої сягає ще часів язичеської минувшини, духовної культури Київської Русі, стає теоретично усвідомленою, набуває відчутних рис буттєвості. Тому розвиток української філософської думки цього часу відбувається в органічній єдності із складним і суперечливим процесом пробудження національної самосвідомості, прагненням українського народу національне і політично самовизначитись. Та об'єднана єдиною національною ідеєю — ідеєю самостійної, незалежної України — українська філософія такого гатунку змістовно не є чимось однорідним, а є скоріше складним проблемним полем різних методологічних підходів, світоглядних принципів, духовних цінностей, стратегічних і тактичних прийомів на шляху до реалізації національної мети: утворення і розбудови власне української держави.

Серед такого складного світоглядно-політичного переплетіння виокремлюються прибічники *позитивістської орієнтації*, що апелюють до врахування реальних обставин, фактів, а не чуттєвих побажань і устремлінь: **Володимир Антонович** (1834-1908), **Михайло Драгоманов** (1841-1895), **Іван Франко** (1856-1916), **Михайло Грушевський** (1866-1934).

Особливе місце серед цієї когорти корифеїв української демократичної думки належить **Михайлу Драгоманову** — складній і суперечливій постаті в інтелектуальній історії українського народу. Драгоманов взагалі був одним із перших у середовищі тогочасних радикальних мислителів, який зрозумів роль і місце національного питання в реалізації принципів демократії і свободи. Він не лише перша жертва антиукраїнських репресивних заходів російського уряду (у 1875 р. був звільнений з Київського університету), а й автор першого модерного українського політичного журналу "Громада". Драгоманов першим намагався спростувати доволі популярну на той час теорію про взаємовиключення космополітизму і націоналізму, витворивши імператив: "Космополітизм в ідеях та цілях, національність у ґрунті та формах". Він глибоко вірив, що національність є необхідним будівельним матеріалом усього людства.

Цю точку зору поділяв і відомий український політичний діяч, філософ історії **Вячеслав Липинський** (1882-1931), думки якого досить часто були головним джерелом інтелектуального натхнення, ідейними основами Д. Донцова. У центрі теоретичних пошуків В. Липинського лежала проблема держави і влади. На його думку, розвиток, здатність до життя і відмирання кожної держави залежить від форми її організації, устрою, що в свою чергу визначається рівнем взаємовідносин між "провідною верствою" і "народом". Липинський виокремлює три основні, цілком рівнорядні, почасові типи державного устрою (що і є, за словами І. Лисяк-Рудницького, його найоригінальнішим внеском у філософсько-соціологічну науку): "*класократія*", "*демократія*" й "*охлократія*", зміст яких не завжди збігається із загальноприйнятою термінологією. Особисті симпатії Липинського лежать на боці "класократії".

Як представник українського макіавеллізму, Липинський був першим політичним мислителем, який трансформував проблему сили у свою історіософію і продумав її основні засади. Його слова, що "ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути" й сьогодні

залишаються актуальними, є конкретною програмою дій сучасного українського суспільства.

Тестові завдання до 2 модуля

Яка з філософських шкіл не належить до китайської філософії?

даосизм
легізм
конфуціанство
епікуреїзм
моїзм

Йога - вчення, що виникло в:

Японії
Китаї
Греції
Італії
Індії

Буддизм - вчення, що виникло в:

Японії
Китаї
Греції
Італії
Індії

На основі якої філософської школи формувалася світова релігія:

християнство;
індуїзм;
міманса;
буддизм;
піфагореїзм;

Хто із названих філософів «розпочав» лінію матеріалізму:

Геракліт;
Сократ;
Демокріт;
Сенека;
Платон.

Хто із названих філософів відноситься до школи софістів?

Гегель;
Піррон;
Епікур;
Протагор;
Гоббс.

Учнем Сократа був:

Левкіпп;
Протагор;

Платон;
Епікур;
Цицерон.

Ідея у Платона - це:

думка людини;
чуттєва ознака;
воля до життя;
елемент духовного світу;
існуючий взірець всього суцього в бутті.

Це правильно, що Платон:

був засновником атомізму;
вірив, що душа смертна;
був прихильником гедонізму;
створив теорію ідеальної держави.
розглядав людину як насамперед біологічний організм, який керується волею до влади

Хто із названих філософів «розпочав» лінію ідеалізму:

Платон
Арістотель
Демокріт
Гегель
Діоген

З ім'ям якого античного філософа пов'язане заснування першої філософської школи — Академії ?

Сократа;
Платона;
Арістотеля;
Демокріта;
Піфагора.

Стоїцизм - це вчення доби:

еллінізму;
ранньої античності;
Відродження;
середньовіччя;
нової ери;

Які ідеї репрезентують вчення стоїків?

байдужість до істини
людина народжена для щастя, що досягається апатією
етичне вчення фаталістичного характеру
людина – істота соціальна
незворушність, відстороненість від страждань і радощів буття

Які ідеї репрезентують вчення епікурейців?

необхідно позбутися життєвих страхів
людина народжена для щастя, що розуміється як відсутність страждань
вчення, що пропонує активну соціальну позицію
смерті не існує, тому що в основі світу лежать невмирущі атоми

обґрунтування ідеї нематеріальності Бога та його нескінченності

Епікуреїзм - це вчення доби:

ранньої античності;
еллінізму;
Відродження;
середньовіччя;
нової ери;

Елементи фаталізму властиві філософській системі:

софістів;
скептиків;
стоїків;
кініків;
неоплатоніків.

Визначте, з якого судження логічно випливає фаталізм?

причинні закони не носять жорстко необхідного характеру
наслідок закономірно випливає із своїх причин
у світі існує тільки необхідність
причинні зв'язки не виключають випадковість
все у світі причинно зумовлено, що виключає випадковість

Виділіть пари філософів, які розглядають предмет філософії з протилежних позицій:

Платон — Демокріт;
Геракліт — Парменід;
Гегель — Фейєрбах;
Маркс — Енгельс;
Сартр — Камю.

Упорядкуйте етапи розвитку філософського знання від найдавнішого до сучасного:

філософія середньовіччя
німецька класична філософія
антична філософія
доба Просвітництва
епоха Відродження

Які ідеї характеризують світогляд Середньовіччя?

ідея монотеїзму
механістичне розуміння світу
людина - творіння Бога, споганене „першородним гріхом”
ототожнення справедливості зі знанням
теоцентризм

Які є характерні риси, властиві середньовічній філософії?

космоцентризм;
теоцентризм;
природоцентризм;
культуроцентризм;
антропоцентризм.

Філософські вчення яких філософів виступили підґрунтям Середньовічної філософії?

Лао-Цзи;
Сократа;
Піфагора;
Платона;
Арістотеля.

Яке із суджень виражає телеологічну концепцію?

все у світі необхідне;
все у світі причинно зумовлене;
розвиток світу визначається наперед заданою ціллю, волею Божою;
людська діяльність носить цілеспрямований характер;
випадковість — це форма прояву необхідності.

Який з мислителів представляє період патристики епохи Середньовіччя?

Тома Аквінський
Дунс Скот
Ансельм Кентерберійський
Аврелій Августин
П'єр Абеляр

Хто вчив про боротьбу “градів земного та небесного”?

Локк;
Августин;
Піфагор;
Платон;
Сенека.

Який з мислителів представляє період схоластики епохи Середньовіччя?

Григорій Ниський
Климент Олександрійський
Тома Аквінський
Августин Аврелій
Тертуліан

Чію філософську систему Ф. Аквінський розглядав як теоретичне джерело раціональної теології?

Демокріта;
Платона;
Сенеки;
Арістотеля;
Сократа.

Яке визначення відповідає поняттю номіналізм?

філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей
філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій, стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а лише у мисленні
світогляд, який полягає у визнанні ідеї трансцендентного Бога-творця Всесвіту
сукупність філософських доктрин християнських мислителів-отців церкви

філософське вчення, що поєднало релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Номіналізм — це:

вчення про методи;

мистецтво ведення теологічних диспутів;

філософське вчення, яке визнає об'єктивне існування універсалій;

філософське вчення, яке, не приписуючи загальним поняттям онтологічної реальності, разом з тим стверджує, що вони відображають спільні ознаки одиничних речей.

філософське вчення, яке заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять)

Реалізм - це вчення про те, що світ створено:

із реальних речей;

за законами природи;

із одиничних речей;

за ідеальними взірцями;

світ створено із атомів;

Які ідеї характеризують світогляд Відродження?

антропоцентризм

механістичне розуміння світу

гуманізм

пантеїзм

теоцентризм

Які риси характеризують період Відродження?

зростання авторитету розуму, науки

вільнодумство

формування демократичних держав

гуманізм

переважання у культурі церковних елементів над світськими

Теоцентризм був замінений на антропоцентризм:

у філософії Просвітництва

в епоху Відродження

в елліністичній філософії

в епоху Середньовіччя

в філософії Нового часу

Хто з названих мислителів є представником епохи Відродження ?

Августин

Тертуліан

Аквінський

Копернік

Юм

Натурфілософія Дж. Бруно сформована під впливом:

геоцентричної системи;

канонічно — церковного вчення;

геліоцентричної системи;

східної філософії;

ідей Просвітництва.

Пантеїстичні ідеї притаманні філософським системам:

Платона;
Арістотеля;
Дж. Бруно;
Ф. Аквінського;
Гегеля.

У філософії Нового часу домінувала проблематика?

естетична
виробнича
антропологічна
гносеологічна
онтологічна

Кого вважають засновником філософії Нового часу?

Томаса Гоббса
Блеза Паскаля
Ніколо Кузанського
Френсіса Бекона
Девіда Юма

Хто із новоєвропейських філософів написав працю “Новий Органон”?

Декарт;
Локк;
Гоббс;
Бекон;
Юм.

Хто із новоєвропейських філософів написав працю “Нова Атлантида”?

Декарт;
Гоббс;
Бекон;
Локк;
Юм.

Вчення про «ідоли», що заважають нашому пізнанню належить:

Ніцше
Бекону
Спінозі
Декарту
Канту

"Ідоли ринку", за Беконем, - це:

успішні продавці
перекручені фінансові стосунки
складова економічної теорії
хабарництво
некритичне сприйняття інформації

Який метод пізнання запропонував як правильний Ф.Бекон?

синтез

дедукції
аналіз
індукції
діалектичний

Індукція — це:

характеристика кольору об'єкту;
спосіб міркування, за допомогою якого із загальних висновків суб'єкт доходить висновку, що носить конкретний характер;
метод дослідження і спосіб міркування, на основі якого будується загальний висновок, що випливає з конкретних засновків;
прийом мислення, за допомогою якого встановлюються загальні властивості і ознаки об'єкта;
розчленування предмета на складові частини з метою їх всебічного вивчення;

Засновником якого напрямку філософії Нового часу є Декарт?

сенсуалізму
раціоналізму
скептицизму
неоплатонізму
релятивізму

Серед названих філософів Нового часу вкажіть тих, які представляли раціоналізм:

Локк;
Декарт;
Берклі;
Бекон;
Гоббс.

Дуалістичні погляди на світ характерні для:

Дідро;
Декарта;
Берклі;
Лейбніца;
Вольтера.

Хто із новосвітоєвропейських філософів розвивав вчення про вроджені ідеї?

Локк;
Лейбніц;
Паскаль;
Декарт;
Ламетрі.

Це правильно, що Декарт:

розробив індуктивний метод;
вважав розум вищою цінністю і основою пізнання;
стояв на позиціях сенсуалізму;
вважав, що чуттєвий досвід виступає єдиним джерелом вірогідного знання;
був пантеїстом.

Який метод пізнання запропонував як правильний Декарт ?

поліфонічний

раціональний
дуальний
ірраціональний
індуктивний

Який метод пізнання пропонував як істинний Декарт?

індукцію
дедукцію
діалектику
інтуїцію
аналіз

Дедукція — це:

розчленування предмета на складові частини з метою їх всебічного вивчення;
прийом мислення, що встановлює загальні властивості та ознаки об'єкта;
метод дослідження і спосіб міркування, на основі якого будується загальний висновок, що випливає з конкретних засновків;
спосіб міркування, за допомогою якого із загальних висновків суб'єкт приходить до висновку, що носить конкретний характер;
твердження, яке заперечує тезу.

Хто із новоєвропейських філософів розвивав учення про людську душу як «чистий аркуш»?

Декарт;
Лейбніц;
Паскаль;
Локк;
Ламетрі.

Сенсуалізм - це..:

вчення, що заперечує пізнання світу;
філософське вчення Сен-Сімона;
вчення, що заперечує буття бога;
вчення, що визнає первинним дух, ідею, свідомість;
вчення про чуттєвість як головну форму отримання достовірного знання.

До якої філософської традиції відноситься напрям сенсуалізму?

номіналізм
емпіризм
раціоналізм
соціологізм
агностицизм

Агностицизм ...:

форма матеріалістичної філософії;
прагне витлумачити матерію і свідомість у вигляді двох незалежних одна від одної основ;
заперечує буття бога;
визнає первинним дух, ідею, свідомість;
заперечує пізнання світу.

Це неправильно, що агностицизм:

заперечує пізнання світу;

заперечує буття Бога;
властивий переважно суб'єктивному ідеалізму;
характеризує філософські погляди Д. Юма;

Це неправильно:

що проблеми методології до Нового часу були включені в контекст натурфілософських і логічних побудов;
що особливе місце в розробці проблеми методології належить Сократу, Платону, Арістотелю;
що Ф. Бекон розробив правила раціоналістичного методу;
що обмеженість як раціоналістичного, так і емпіричного напрямку в методології була виявлена класичною німецькою філософією
що проблеми методології до Нового часу не займали особливого місця в системі знання.

У яких міркуваннях виражена точка зору емпіризму:

теоретичне мислення — головне джерело знань;
тільки на рівні теоретичного пізнання можна розкрити закони світу;
емпіричне знання не відображає суті речей і явищ;
зміст знань зводиться до опису даних досвіду;
теоретичне мислення пов'язане з емпіричним пізнанням

В яких міркуваннях виражена точка зору раціоналізму?

тільки на рівні теоретичного пізнання можна розкрити закони світу;
відмінність між теоретичним і емпіричним рівнями пізнання відносна;
теоретичне мислення пов'язане з емпіричним пізнанням;
зміст знань зводиться до опису даних досвіду;
теоретичне знання залежить від емпіричного, а емпіричне — не залежить від теоретичного.

"В розумі є тільки те, що до того було у відчуттях". Це принцип:

християнської філософії
Гегеля
емпіризму
соціологізму
раціоналізму

Серед названих філософів Нового часу вкажіть тих, які представляли емпіризм:

Локк;
Декарт
Спіноза;
Лейбніц

Ідеї пантеїзму — це:

релігійно-філософське розуміння Бога, який, створивши світ, надалі не вмішується в закономірний хід розвитку цього світу;
філософське вчення, яке ототожнює Бога зі світом;
релігійний світогляд, який будується на розумінні абсолютного буття як безмежної божественної особистості, що творить світ і керує його розвитком;
філософське вчення, яке визнає первинним дух, ідею, свідомість;
прийом мислення, що встановлює загальні властивості та ознаки об'єкта;

Що означає термін „Просвітництво” у назві однойменного філософського періоду?

відродження античних традицій
ідеологічна течія, головним завданням якої була побудова вільного від соціального гноблення суспільства на засадах соціальної рівності та вільної праці
ідейний рух, основу якого становила віра в розум як джерело знання і засаду щасливого життя
розширення мережі загальноосвітніх шкіл в країні
світогляд, який основою світу називає матерію

Визначте риси, характерні для філософії Просвітництва:

теоцентризм;
іраціоналізм;
раціоналізм;
атеїзм;
механіцизм.

В чому полягає сутність механіцизму у світогляді Просвітництва?

в ототожненні людини з природою
в протиставленні культури й природи
в ототожненні світу з велетенським механізмом
в уявленні про наперед задану долю людини
в протиставленні науки, техніки та релігії

Яка картина світу в панувала в науці XVII-XVIII ст.:

еклектична;
діалектична;
еволюційна;
релігійна;
механістична.

Концепція детермінізму ґрунтується:

на принципі тотожності мислення та буття;
на принципах причинності та закономірності;
на принципі гармонії;
на принципі діяльності;
на принципі справедливості.

Концепція детермінізму ґрунтується на принципах:

історизму
тотожності мислення та буття.
діяльності;
гармонії;
причинності та закономірності;

Хто із названих філософів є автором раціональної теорії „суспільної угоди“:

Геракліт;
Руссо;
Декарт;
Сенека;
Платон.

Хто з названих філософів не є представником французького просвітництва:

Бекон

Дідро
Руссо
Гельвецій
Кант

Кого вважають родоначальником німецької класичної філософії?

Фіхте
Гегеля
Фейєрбаха
Маркса
Канта

В чому полягає сутність „коперніканського перевороту” Канта у філософії?

земля обертається навколо сонця, а не навпаки
моральність не залежить від природної детермінації
апріорне знання є основою пізнання
раціональних доказів існування Бога не існує
джерело знання слід шукати не в об’єкті, а в суб’єкті

Це неправильно, що Кант:

висунув одну з найпродуктивніших космологічних гіпотез;
написав “Феноменологію духу”;
сформулював категоріальний імператив;
розглянув простір і час як апріорні форми чуттєвого споглядання;

Що означає слово «апріорі»?

заперечення можливості пізнання світу;
позадосвідне знання;
розділ теоретичної механіки;
вчення про гармонію суспільних відносин.
усі вищеперелічені принципи

Кантівська «річ в собі» включає:

умовивід, у якому здійснений синтез понять;
об’єкт, що існує сам по собі, незалежно від його пізнання;
теореми, що підлягають доказу;
все, що пов’язане з Богом і безсмертям душі
принцип недіяння

Про що йдеться в категоричному імперативі Канта?

досліджується сутність людини
досліджується процес пізнання істини
що при досягненні мети не можна використовувати інших людей як засоби для її досягнення
що імператив – це принцип, зведений до рівня закону
це вчення про категорії

Які принципи побудови філософської системи Гегеля?

тріадичний рух
діалектичний розвиток
розуміння істини як системи знання
панлогізм

усі вищеперелічені принципи

"Абсолютна ідея" у Гегеля - це:

те ж саме, що і ідея у Платона
структура наукового знання взагалі
центральна ідея в системі інших ідей
ідея людини, втілена у життя
об'єктивний розум, що розвивається за власними законами

Який метод філософії знайшов найбільш глибокий і всебічний розвиток у Гегеля?

діалектичний;
аналітичний;
емпіричний;
індуктивний.
феноменологічний.

Це правильно, що Гегель:

написав працю «Сутність християнства»;
вперше описав мистецтво ведення теологічних диспутів;
вперше висловив думку «Все тече, все змінюється»;
сформулював сукупність закономірностей, що відображають універсальні зв'язки світу і пізнання;
здійснив синтез діалектики і матеріалізму.

"Антропологічний принцип" розробляв у німецькій філософії:

Гегель
Фейєрбах
Ніцше
Шеллінг
Кант

В чому полягає сутність філософської антропології Л. Фейєрбаха?

у вивченні анатомічної будови людини
у проголошенні людини основним предметом філософії
у оперті філософії на матеріалістичні засади
в розбудові системи ідеалістичної діалектики
в розробці проблеми відчуження

Яке з положень не є вихідним у філософії марксизму?

матеріалізм
теорія наукового соціалізму
ідея знищення приватної власності
ідеалізм
проголошення класової боротьби рушійною силою історії

В чому полягає сутність вчення марксизму про базис та надбудову

мета виправдовує засоби
політичні, правові, релігійні структури та ідеологія як суспільний базис визначають надбудову – економічні відносини в суспільстві
економічні відносини як суспільний базис визначають надбудову – політичні, правові, релігійні структури та ідеологію
розуміння людини як культурно-історичної істоти

Позиція якого філософа у поглядах на суспільну свідомість акумульована у цій фразі: “Суспільне буття визначає суспільну свідомість”?

Ясперса
Ортеги-і-Гассета
О. Шпенглера
К. Маркса
Платона

Представником першого етапу позитивізму був:

Ф.Енгельс
Е. Мах
Дж. Мілль
Ф.Фейєрбах
О. Конт

Представником другого етапу позитивізму був:

К. Маркс
Е. Мах
Дж. Мілль
Ф.Фейєрбах
О. Конт

Хто з перелічених філософів є не позитивістом:

К.Поппер
Ж.Руссо
Е.Мах
О.Конт
Р.Авенаріус

Знайдіть помилку. Ірраціоналістичну спрямованість мають філософські ідеї:

Ніцше;
Бергсона;
Вітгенштейна;
Гегеля;

Які вихідні положення „Філософії життя”

людська екзистенція
страх і трепет
життя і воля
опредметнення–розпредметнення

"Філософію життя" розробляв:

Сартр
Ніцше
Конт
Ясперс
Платон

За Ніцше творцем історії є:

Бог;
надлюдина;

народні маси;
надприродна сила;
абсолютна ідея.

Що означає поняття «екзистенція»?

філософія знання
вчення про логіку як загальну систему знаків
спосіб буття людської особистості
вчення про практику
вчення про творчу діяльність

Яка з наведених нижче ідей належить екзистенціалістам?

Людина відмінна від тварин тим, що може ставитись до середовища об'єктивно та предметно
Більшість філософських проблем не є науковими, тому що вони знаходяться за межами наших чуттєвих даних
Конфлікт між підсвідомою діяльністю нашої психіки із свідомістю розв'язується на шляху оволодіння бажаннями
Людина є насамперед біологічним організмом, який керується волею до влади
Відчуття свого існування дано людині безпосередньо, а тому воно не пізнається науковими засобами

Свобода у розумінні екзистенціоналістів - це:

необмеженість дій;
можливість вибору;
пізнана необхідність;
слідування принципу категоричного імперативу;
життя без перешкод.

Знайдіть помилку. Екзистенціальні ідеї розвивали:

Платон;
Лейбніц;
Сартр;
Леві-Строс;
Ясперс

"Буття людини передує її сутності". Думка належить:

Ж. - П. Сартру
Гегелю
К.Марксу
Конфуцію
Спінозі

Хто з перелічених філософів не є екзистенціалістом:

Ж.П.Сартр
Г.Марсель
М.Хайдеггер
О.Конт
К.Ясперс

Хто є автором вчення про позасвідоме?

Б.Паскаль;

З. Фрейд;
К. Юнг;
Е. Фромм;
М. Хайдеггер.

Основним способом розв'язання протиріччя між свідомим і позасвідомим З. Фрейд вважав сублімацію. Основною формою сублімації є:

бажання
страх
творчість
оговори
дієта

Хто є засновником феноменології?

А. Камю
М. Хайдеггер;
К. Ясперс;
К. Леві-Строс;
Ж. Гуссерль.

Кому належить вчення про "споріднену працю"?

Гоббсу
Декарту
Конфуцію
Сковороді
Канту

Це неправильно, що Сковорода:

розвивав «філософію серця»;
був матеріалістом;
розвивав теорію «спорідненої праці»;
створив теорію двох натур;
створив теорію «трьох світів».

„Філософію серця” розробив:

Т.Шевченко;
І.Франко;
М.Драгоманов;
П.Юркевич.

Однією з рис світогляду Шевченко був:

дуалізм
антропоцентризм
атеїзм
емпіризм
раціоналізм

Ідеологію українського національного радикалізму розробив:

П. Куліш;
М. Грушевський;
Д. Донцов.
Г.Сковорода

Суспільно-гуманітарні погляди Д.Донцова не репрезентують такі ідеї:
особистість відіграє вирішальну роль в історичному процесі;
ірраціональна воля є основною силою індивідуума, суспільства, народу;
потрібно повернутися до джерел національних традицій, закорінених у генетичній пам'яті етносу;
еліта своєю силою волі повинна змусити народ стати рішучим і незламним;
схвалення „товариськості” як слов'янської риси.

Модуль 3. Онтологія. Гносеологія

Лекція 8. Філософське вчення про буття

Філософське вчення про світ називається *онтологією* (з грецької *on, ontos*— суще і *logos* — поняття, розум). Термін "онтологія" вживається у філософії з XV ст., хоча проблема, що таке світ, що ми розуміємо під буттям, сущим, виникла водночас із формуванням філософії. Онтологія була однією із складових метафізики, до якої традиційно, крім онтології, входили теологія (вчення про Бога) і психологія (вчення про душу). Так, зокрема, трактував метафізику І. Кант. Оскільки теологія і психологія пізніше відійшли від філософії, то метафізика фактично збіглася з онтологією. В сучасній філософії різниця між метафізикою, або, як її ще називають, "першою філософією", і онтологією є досить умовною, хоча, як ми бачили на прикладі екзистенціалістів, вона може бути і досить суттєвою.

У філософії Нового часу розгорнулася дискусія з питання, яка дисципліна є провідною — онтологія (метафізика) чи гносеологія. Прихильники раціоналізму — Декарт, Спіноза, Лейбніц, а також представники німецької класичної філософії Шеллінг, Регель і до певної міри Маркс віддавали пальму першості вченню про світ. Ця традиція у XX ст. продовжена неогегельянством, марксизмом, а також неотомізмом.

Прихильники емпіризму вважали вихідним вчення про пізнання (гносеологію), а крайні емпірики — Локк і Юм прийшли до заперечення субстанції і причинності — вихідних ідей онтології. Найбільш послідовно ідея гносеологізму виражена у філософії Канта, який піддав методологічній критиці правомірність метафізики (і, отже, онтології) як вчення про світ. У філософії XX ст. таку позицію підтримують неокантіанці, а також представники всіх варіантів позитивізму, який є спадкоємцем класичного емпіризму.

У кінці XIX — на початку XX ст. виникають неокласичні ірраціоналістичні онтологічні концепції "філософії життя" (Ніцше, Бергсон). Філософія життя змістила гносеологічне (пізнавальне) ставлення людини до світу на периферію свого інтересу, а на передній план висунула проблему світу і місця в ньому людини. Однак справжній розквіт онтологічної тематики у філософії XX ст. пов'язаний з феноменологією Гуссерля і екзистенціалізмом, які відкрили нову перспективу філософського дослідження буття, що не перекривалась науковим підходом до світу.

Таким чином, у ставленні сучасних мислителів до онтології можна виявити такі позиції:

- 1) заперечення онтології (метафізики) неокантіанцями і неопозитивістами;
- 2) продовження традиції класичних онтологічних вчень (неогегельянство, марксизм, неотомізм);
- 3) розбудова ірраціоналістичних онтологій "філософії життя";
- 4) формування новітніх онтологічних вчень на базі феноменології та екзистенціалізму.

Зупинимось на найбільш загальних рисах онтологічних вчень. Онтологічні концепції можна поділити на *об'єктивістські* і *суб'єктивістські*. В об'єктивістських

концепціях світ приймається як щось самодостатнє і упорядковане саме по собі. Матерія, розвиваючись за своїми законами, чи Бог на свій розсуд упорядкували світ. Людина є частиною світу і як частина підлягає його закономірностям; їй слід лише засвоїти цей порядок і пристосуватись до нього. В суб'єктивістських концепціях світоутворюючими (світоупорядковуючими) чинниками виступають людина (її свідомість) або культура. Прихильники останніх небезпідставно твердять, що світ, яким ми його знаємо, як його подає і описує сучасна наука, є продуктом історичного розвитку культури. Вони вважають, що об'єктивістські концепції ігнорують роботу культури (чи свідомості) по упорядкуванню світу.

Об'єктивістські концепції у свою чергу можна поділити на *субстанційні* та *несубстанційні*. Субстанційні покладають в основу світу субстанцію, щось абсолютне, тобто не залежне ні від чого, не знищене і самодостатнє (вода, вогонь, атоми, матерія, Бог). До несубстанційних можна віднести ті, які покладають в основу світу процес, потік, пустоту (вогонь Геракліта, потік дхарм у буддизмі, дао в даосизмі).

Розглянемо детальніше субстанційну модель світу, яка займає панівне становище в європейській традиції.

Онтологія намагалась відповісти на питання, що таке світ, завдяки чому він є єдиним і водночас різноманітним, як відбувається виникнення (перехід від небуття до буття) і зникнення (перехід від буття до небуття) речей, чи існує першопричина суцього і як вона пов'язана з цими різноманітними речами. Роздуми над цими проблемами привели ряд мислителів до субстанційної моделі світу. Згідно з нею в основу світу покладається субстанція — незнищене, самодостатнє і абсолютне буття. Субстанція, на думку прихильників цієї моделі, є тим, що лежить в основі всіх речей, вона надає їм буттєвість (завдяки їй вони існують) і забезпечує їх єдність. Субстанція — незнищена основа мінливих речей.

При всій різноманітності інтерпретацій у різних філософів поняття субстанції включає такі суттєві ознаки: 1) нествореність і незнищеність (субстанція — це вічне, основа мінливих речей); 2) абсолютність (субстанція ні від чого не залежить, вона сама себе визначає); 3) першопричинність по відношенню до всього суцього (все існуюче породжене субстанцією). Як видно, поняття субстанції містить не зовсім сумісні ознаки: з одного боку, вона є мовби "будівельним матеріалом", з якого складаються речі (щось на зразок глини, з якої можна ліпити різні горщики), з другого, вона є породжуючим первнем, першопричиною (чимось на зразок творця), тобто є пасивним і водночас активним первнем.

Дослідників європейської філософії і культури взагалі цікавило питання, чому в цій філософії домінує субстанційна модель при поясненні світу. Однозначна відповідь на це питання відсутня. Але можна вказати на ряд чинників, які зумовили прийняття саме цієї моделі. Серед загальних чинників, які притаманні всім народам, можна назвати такі: 1) в процесі практичної діяльності людина постійно стикалась з перетворенням одних речей в інші і витлумачувала це як свідчення наявності в них єдиної незнищеної основи; 2) міфологія, з якої виходила філософія, виводила світ з чогось єдиного.

В європейській культурі до цих загальнолюдських чинників приєднався ще один, специфічний, породжений, на думку деяких дослідників, структурою індо-європейських мов. Сучасні філософсько-лінгвістичні вчення свідчать, що мова суттєво впливає на спосіб нашого сприймання світу. Вона мовби підказує, як нам сприймати світ (як членувати і упорядковувати). Так от судження (речення) в індо-європейських мовах будується за принципом: предмет (підмет) виконує дію або має ознаки. (Сонце світить, трава зелена.) Увага акцентована на предмет — не може бути дії чи властивості без предмета. Звідси безособові займенники в англійській (*it*), німецькій (*man*) та інших мовах. Якщо в українській мові зрідка зустрічаються вирази типу "дощить", "світає", "мені не спиться", то в романо-германських мовах такі "безпідметні" судження неможливі. Там обов'язково повинен бути підмет (предмет). Дослідники вважають, що

саме така структура мови вплинула зрештою на "предметне" (а не, скажімо, "процесуальне") бачення світу в європейській культурі. Так, європеєць скаже: "грім гримить, вітер віє, хвиля біжить", хоча тут відсутні "предмети", які виконують дію. Це чиста "процесуальність", переведена у форму "предмет діє". Звідси дослідники роблять висновок, що саме предметне бачення світу зумовило субстанційну модель філософії, адже субстанція це не що інше, як першопредмет.

При розгляді цієї проблеми слід брати до уваги й таке: функція першооснови полягає не тільки в поясненні світу, а й у *формуванні певної настанови на світ*. Дао чи брахман задають одну настанову на світ, матерія — іншу, а християнський Бог — ще іншу. Цілком ймовірно, що предметно-субстанційна модель світу в європейській культурі пов'язана з творчо-активною настановою на світ, яка притаманна саме цій культурі.

Можна відзначити і певну залежність, яка існує між демократичністю суспільства і інтенсивністю уваги філософів до проблеми субстанції. Чим демократичніше суспільство, тим далі на задній план відсувається проблема єдиної основи всього суцього. І, навпаки, чим воно тоталітарніше, чим сильніше культивується в ньому відчуття єдності, тим актуальнішою є ідея субстанції у філософії. Для прикладу можна зіслатись на те, як посилено мусолилась проблема матерії в радянській філософії і якою байдужою до цієї проблеми є західноєвропейська філософія. Чи не є це свідченням того, що поняття субстанції, першооснови, яка стягує світ у щось єдине, є значною мірою проекцією на світ родової, а пізніше політичної єдності людей в суспільстві?

Отже, можна зробити висновок, що існує ряд чинників, які сприяли утвердженню в європейській філософії саме субстанційної моделі світу.

В історичному розвитку європейської філософії сформувались два варіанти субстанційної моделі — *матеріалістичний* та *ідеалістичний*. Зразком першого в сучасній філософії може бути марксизм, другого — неотомізм.

На завершення зазначимо, що існує три різні концепції, кожна з яких по-своєму обґрунтовує єдність світу і дає своє розуміння буття. Матеріалістична концепція вважає, що світ єдиний, оскільки все є матерією. Упорядкованість і гармонія буття пояснюються стихійними законами матерії. Ідеалісти вбачають єдність світу в Богові. Він створив світ і надав йому гармонію, розумність. Суб'єктивістська концепція вважає світоутворюючим чинником людину, яка своєю діяльністю надає буття не лише матеріальним предметам, а й таким сутностям, як добро і зло, совість і т. п. Вона упорядковує світ і надає йому сенс, у світлі якого набуває буття все суще в цьому світу. Слід визначити, яка із цих концепцій більше відповідає вашому вподобанню та віруванням, і сформуванню власну філософську позицію в цьому питанні.

Феноменолого-екзистенціалістська концепція буття. На сучасному етапі найбільш впливовою суб'єктивістською концепцією світу є феноменолого-екзистенціалістська. Вихідним в онтологічному вченні феноменологів є не світ, а потік переживань свідомості, в якому набувають буття різні сфери суцього. Щоб розкрити активну діяльність нашої свідомості в конституюванні смислу і буття суцього, необхідно, на думку Гуссерля, виключити природну настанову на світ, згідно з якою світ завжди наявний як щось суще. Ця настанова приховує діяльність свідомості, що конститує суще, надає йому смислу і буття. Згідно з феноменологією в різних актах свідомості (сприйманні, вірі, фантазуванні) даються різні види суцього (матеріальний предмет, цінність, фантастичні образи).

У розділі, присвяченому феноменології Гуссерля, розглянуто ряд питань, пов'язаних з концепцією конституювання суцього. Тут ми зупиняємось лише на аналізі онтологічної концепції феноменології. Відповідно до різних способів даності свідомості феноменологи виділяють такі сфери суцього, як матеріально-просторовий світ, живі істоти, людина і соціальний світ, свідомість (психіка), формально-логічний предмет, матеріально-змістовні поняття, цінності, світ фантастичних утворень і т. ін. Всі вони разом утворюють мій світ як горизонт, в якому дається будь-який предмет. Усі вони мають буття для мене.

Вихідним для конституювання всіх сфер суцього є сприймання. У сприйманні даються матеріально-просторові тіла — камінь, будинок, дерево. Предмет сприймання включається в певний горизонт, аж до горизонту всього мого попереднього життя, завдяки якому я надаю предмету сприймання значення матеріальнопросторової речі. Якщо я, наприклад, бачу, що по даху далекого будинку йде слон, то горизонт мого попереднього досвіду не дозволить приписати цьому сприйманню реальність, і я буду шукати іншої інтерпретації свого чуттєвого враження.

Живі істоти, наприклад тварини, також даються у сприйманні, однак для конституювання їх буття одного зовнішнього сприймання недостатньо. Необхідно ще внутрішнє сприймання (симпатія). Іншими словами, тварині ми надаємо буття саме як тварині (на відміну, скажімо, від каміння) завдяки тому, що ми самі є живими істотами і можемо відчувати (моделювати) їх біль і радість. Живе дано нам як живе завдяки тому, що ми самі є живі істоти. Роботу не дано таке сприймання, неживе не зможе змоделювати відчуття живого, тому що воно позбавлене саме цієї симпатії (відчуття себе як живого, яке переноситься на інше живе). Так, на думку феноменологіє, конститується сфера живого буття.

По-іншому конститується буття людини і соціального світу. Інша людина саме як людина дається нам не просто в зовнішньому сприйманні чи симпатії, як це має місце у випадку сприймання тварини. В зовнішньому сприйманні мені не даний внутрішній світ іншої людини. Я бачу міміку, жести, позу, сприймаю тембр голосу, але мені не дані переживання іншої людини. Однак я можу їх відтворити, опираючись на свій внутрішній світ, на свої переживання. Я можу відчутти, сприйняти глибину горя і радості іншої людини, тому що я переживав ці відчуття і знаю, яка міміка, тембр голосу і т. ін. їх супроводить. Таким чином, я приписую буття іншої людини з її внутрішнім світом на основі досить складної сукупності актів — зовнішнього сприймання, симпатії і в чуття, в якому я моделюю духовний світ іншої людини на основі власного духовного світу.

Звідси зрозуміла залежність сприймання інших людей від багатства мого внутрішнього світу. Людина з примітивним внутрішнім світом не може змоделювати складний і суперечливий світ генія, він для неї не зрозумілий. Тільки душа, яка страждала, може "змоделювати" страждання (чи інші відчуття) іншого. Мистецтво тим і привабливе, що, співпереживаючи героям драми чи трагедії, ми розбудовуємо власний духовний світ, який є запорукою кращого розуміння інших людей. Звідси зрозуміле і таке явище, як конгеніальність (співгеніальність). Перекладач чи режисер-екранізатор художнього твору, режисер театру повинні сягати рівня автора. В іншому випадку ми матимемо примітивізацію, спрощення.

Особливий шар буття утворюють наші переживання, акти свідомості (те, що у філософії традиційно називалось душею). Наші переживання — це, на думку феноменологіє, єдине, що нам дано безпосередньо. Сприймання, пригадування, міркування, мріяння є моїми актами свідомості, я не можу мати в них сумніву. Я можу сумніватись у тому, що дерево, яке я сприймаю, є насправді деревом, оскільки чуття нас іноді обманюють. Але в самому акті сприймання, в тому, що я сприймаю щось, що мені видається за дерево, я сумніватись не можу. Очевидність для мене моїх переживань є основою ідентичності моєї особистості. Саме завдяки цій очевидності я знаю, що це було зі мною, а не з кимось іншим, що це саме я пережив.

Усвідомлення тотожності (ідентичності) Я в кожному з переживань є психічною передумовою особистості. Коли людина свої переживання приписує іншому (уявляє, що це траплялось з іншим), а до переживань іншого ставиться як до своїх (уявляє себе Наполеоном і т. ін.) — це свідчення психічної хвороби, роздвоєння особистості. Я є я, я з очевидністю усвідомлюю себе в своїх діях і вчинках. Правда, це Я не слід мислити як якусь незмінну субстанцію, що перебуває поза часом і простором. Наше я існує в переживаннях, пов'язаних із ситуаціями, в бутті.

У метафізиці, починаючи з Декарта, психічні переживання пов'язувались з душею, яка уявлялась як мисляча субстанція, безсмертна за природою і принципово відмінна від просторового тіла. Кант переконливо довів, що аргументовано, опираючись на факти,

говорити про душу як субстанцію не можна. Тут, як і у випадку з Богом, безсмертна душа є предметом віри, а не темою теоретичних дискусій.

Предмети культури утворюють свою сферу буття. Щось є предметом культури (витвором мистецтва, технічним приладом, предметом побуту і т. п.) завдяки тому, що воно містить певний смисл, що воно є втіленням (опредметненням, матеріалізацією) думок людей. Статуетка з каменя відрізняється від каменя, з якого вона зроблена, тим, що люди надавали їй певний смисл (вона була символом родчості чи краси). Звідси випливає, що сприймання предмета культури відрізняється від сприймання предмета природи. Предмет культури я повинен зрозуміти, проникнути в сенс, який надавався йому. Відмінність сприймання і розуміння добре видно у випадку іноземної мови, яку ми сприймаємо, але не розуміємо. Таким чином, щось постає для мене як предмет культури, коли я проникаю в його смисл, осягаю, що цим хотіла сказати інша людина.

Ще одну сферу буття становлять ідеальні предмети. Сюди можна віднести поняття (формально-логічні і змістовні), цінності, казкові образи і т. ін. їх буття конститується в різних актах свідомості. Так, цінності — добро, дружба, Бог дані нам через віру, у вірі. Якщо хтось не вірить в добро чи любов, не вірить у Бога, то вони для нього не існують, як скажімо, для прибічників однієї релігії цінності іншої не є цінностями.

Математично-логічне знання існує в міркуваннях і через міркування. Русалки і домовики існують в актах фантазії і завдяки фантазії.

Таким чином, усе, чому людина надає буття, конститується в певних актах свідомості. Іншими словами, його буття стверджується завдяки певним актам свідомості, а не є таким саме по собі.

Розглядаючи в цілому феноменолого-екзистенціалістську концепцію онтології, слід зазначити, що вона відійшла від субстанційного розуміння буття, яке приписувало справжнє буття тільки матеріальним предметам чи ідеальним сутностям. Феноменологи вважають: все, що має значення для людини, — речі природи, числа, інші люди, русалки і т. п. — має буття. Хоча вид буття, який надає їм людина, відмінний. Звідси різні шари буття — жива і нежива природа, суспільство, сфера психічного, ідеальні предмети і т. д. Світ постає як єдиний горизонт, в якому мають буття різні види суцього.

Таким чином, до здобутків цієї концепції варто віднести те, що вона розкриває приховану роботу нашої свідомості при сприйманні різних предметів. Так, у буденному житті ми не помічаємо, що наше сприймання неживої природи, живих істот, людей, предметів культури і т. п. поєднано з такою діяльністю нашої свідомості як вписування предмета в горизонт світу, як симпатія, відчуття, розуміння і т. ін.

Діалектика — це вчення про найбільш загальні закономірності розвитку буття і пізнання. Одночасно діалектика виступає і загальним методом освоєння дійсності. Об'єктивна діалектика — це постійний рух і розвиток світу, взаємний перехід протилежностей у ньому, «діалектика речей». Суб'єктивна діалектика — мистецтво суперечки, діалог, який має на меті з'ясування смислу понять і досягнення істини, «діалектика понять». Принципами діалектики є принцип всезагального взаємного зв'язку і принцип розвитку через протиріччя. Основними законами діалектики виступають закон взаємного переходу кількісних змін в якісні; закон єдності і боротьби протилежностей; закон заперечення заперечення (подвійного заперечення). Категоріями діалектики виступають: сутність та явище; одиничне, особливе, загальне; форма і зміст; причина і наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність. Філософські категорії — найзагальніші фундаментальні поняття, що відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності і пізнання.

Лекція 9. Свідомість як фундаментальна категорія онтології

Свідомість людини — нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку.

Свідомість людини прийнято розглядати як певний процес, потік переживань, що складається з окремих актів — сприймання, міркування, пригадування, хотіння, оцінювання та ін. Розрізняють три види актів свідомості — мислення, воління та емоційні переживання.

З погляду фізіології (тілесності) людська свідомість пов'язана з діяльністю мозку. Мозок є матеріальним органом свідомості, подібно до того, як рука є органом праці. Ушкодження мозку позначається на діяльності свідомості. Однак мозок не починає мислити сам по собі, аналогічно тому, як автоматично починають функціонувати залози внутрішньої секреції. Мозок стає органом свідомості, мислення під впливом культури. Культура залучає його до цієї діяльності. Мозок має навчитися мислити, засвоюючи мову, форми мислення, інакше він буде «надлишком» природи. У виникненні та розвитку свідомості важливу роль відіграла мова.

Мова — спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

У контексті проблеми свідомості мова виконує дві важливі функції: 1) є способом вияву ідеального змісту свідомості. І. Кант виділив три головні такі способи: *слово* (власне мовний, або інтралінгвістичний, чинник); *жест* (позамовний чинник, хоча мова танцю, наприклад, може бути красномовнішою від слів); *інтонація* (екстралінгвістичний фактор). Згідно з цією логікою свідомість може реалізовуватися (й відповідно забезпечувати процес спілкування) у трьох мовних формах: *вербальній* (словесній), у формі *зображення* та *музичній*, які найчастіше переплітаються; 2) мова є специфічним буттям, що формує свідомість. Вона концентрує в собі ті смисли і значення, які віднаходить і стверджує у світі людина. Тому мова щодо свідомості є її безпосереднім оточенням, яке впливає на неї змістом, внутрішньою спрямованістю. У цьому аспекті важливе значення має національна мова, оскільки, за словами В. Гумбольта, різні мови не просто дають різні позначення одного й того ж предмета, а й його різне бачення. Мова, як носій інформації, може вживатись і за відсутності предмета, якого вона стосується. Завдяки цьому мова пододала вузькі просторово-часові рамки ситуації, в якій перебувають люди. Перебуваючи «тут» і «зараз», ми можемо вести мову про події, минулі чи майбутні, які відбулися тут, в іншому місці чи не відбувалися взагалі. Мислення, свідомість людини є божественним даром: перебуваючи тілом в часі та просторі, вона у свідомості стає «трансцендентною істотою», для якої не існує матеріальності, простору, часу, причинності та ін.

Складний феномен свідомості передбачає природні засади — розвинутий мозок (у приматів він значно розвинутіший, ніж у інших тварин), використання знарядь праці, родовий (організований за певними штучними правилами) спосіб життя і, нарешті, мову. Без жодного з них свідомість не відбулась би. Найістотнішим у визначенні свідомості є те, що вона є відношенням людини до світу, опосередкованим формами культури. Свідомість — це сприйняття світу людиною у формах культури (поняттях, ідеях, категоріях, нормах культури).

Ознаки (властивості) свідомості та її структура

Ідеальність. Це — найзагальніша форма існування свідомості як суб'єктивної реальності. За своїм змістом свідомість — це екстракт буття, яке репрезентоване в ній в ідеальних формах. Поза ідеальністю свідомості не існує.

Опосередкованість мовою. Як ідеальна, свідомість існує тільки в матеріальній формі свого вираження — мові. Наші знання, проекти майбутньої діяльності, різноманітна творчість неодмінно пройняті мовою. Свідомість і мова діалектично поєднані. Не існує мови без мислення, як і мислення без мови.

Інтенціональність (лат. *intento* — прагнення). Свідомість завжди є усвідомленням чогось. Вона спрямована на певну предметність. У свідомості наявне те, що є її предметом. Тобто відображається не світ узагалі в його різноманітності, а лише те, що є предметом конкретної діяльності чи уваги людини. Цю властивість свідомості Е. Гуссерль назвав інтенціональністю. Вона означає, що самосвідомість розпадається на те, що в ній, і

на те, як у ній. Те, на що розпадається свідомість, є предметом, а те, як вона розпадається, є формою.

Здатність творити і відтворювати ідеї. Передусім свідомість виробляє осмислений план поведінки людини як у світі природи, так і в суспільстві.

Рівнева структура свідомості

Охоплює складові, які засвідчують, що не все, що є змістом свідомості, реально усвідомлюється. Людина, за З. Фрейдом, не є господарем сама собі, її інтелект безсилий перед людськими пристрастями.

У рівневій структурі З.Фрейд виокремлює такі елементи:

а) **позасвідоме, або «Воно»** — інстинкти, домінуючу роль серед яких відіграє лібідо (пристрасті, бажання, енергія сексу);

Індивідуальне позасвідоме - сукупність «комплексів», або емоційно заряджених думок і відчуттів, витиснених зі свідомості індивіда.

б) **свідоме, або «Я»** — своєрідний посередник між «Воно» і зовнішнім світом;

в) **надсвідоме, або «Над-Я»** — сфера соціальних фільтрів, крізь які «Воно» має діяти на «Я» (своєрідні автоматизми — догми, традиції, ідеали, совість та інші цінності й заборони морального, соціокультурного, сімейно-історичного походження, що домінують у культурі).

Самосвідомість — спрямованість свідомості на саму себе, це послідовне усвідомлення самих актів свідомості, це усвідомлення людиною (чи людською спільнотою) самих себе, свого місця в світ, своїх інтересів, перспектив.

Самосвідомість виконує такі функції:

— **самопізнання** — охоплює самовідчуття (відчуття власного тіла, свого місця у просторі);

— **самопостереження і самоаналіз** (на який здатні небагато людей);

— **самооцінки** — включає самопочуття (емоційна оцінка своєї життєвої ситуації та себе в ній), оцінку себе відповідно до певних життєвих еталонів, рівень домагань (оцінку наперед моїх бажань і здобутків);

— **саморегуляції** — передбачає таку послідовність виявів самосвідомості як самоконтроль, самодетермінація, самотворення.

Отже, свідомість є складним і багатофункціональним феноменом, однією з особливостей людини, які визначають її специфічний стан у світі, її особливий онтологічний статус. Філософія виокремлює такі основні типи відношення свідомості до світу: а) **пізнання** (однією з форм існування свідомості є знання); б) **практика** як цілеспрямована діяльність людини завдяки свідомості; **ціннісне ставлення до світу, людини, суспільства, що визначається системою моральних, естетичних, етичних та інших норм, прийнятих у суспільстві.**

Зрозуміти повною мірою свідомість у всьому багатстві її функцій, у розмаїтті її виявів можна лише в контексті всієї культури людства, всієї його історії.

Лекція 10. Пізнавальна активність людини

Щоб зрозуміти роль гносеології в системі філософського знання, потрібно добре усвідомити, що філософія, на відміну від інших історичних типів світогляду (міфології та релігії), здійснює свою світоглядну функцію на основі теоретичного ставлення до дійсності. Вона протиставляє міфологічному антропоморфізмові — уявлення про світ як про поле дії об'єктивних деперсоніфікованих сил, традиційності й безпосередності міфу — свідомий пошук та відбір достовірних суджень на основі логічних і пізнавальних критеріїв. У філософії, як і загалом у теоретичній свідомості, модель світу не просто постулюється, задається на основі традиції, віри чи авторитету. Прийняття філософських тверджень про світ передують обґрунтування, переконання в правомірності даної точки зору.

А це, природно, пов'язано з рефлексивним аналізом самого пізнавального процесу, що розглядається як пошук істини.

Отже, філософія як гносеологія здійснює аналіз процесу пізнання в контексті визначених меж і можливостей у відношенні "людина — світ". Філософське питання "що є істина?" стосується, передусім, не конкретних моментів пізнавального ставлення до світу, пов'язаних з вирішенням окремих завдань людського існування. Воно стосується принципової спроможності людини пізнати світ, проникнути у його сутність, охопити його своєю свідомістю. Йдеться про прагнення одержати відповідь на питання: *який* він є, світ, чи збігається його структура із структурою мислення про нього і, якщо збігається, то якою мірою? Виділення і дослідження даного питання від самого початку існування філософії є необхідним наслідком розв'язання світоглядної проблематики. А різні світоглядні позиції й філософські вчення про світ і буття в цілому, у свою чергу, суттєво залежать від відповіді на це питання. Існування так званої "пізнавальної тенденції" у будь-якому філософському знанні не обов'язково визначається присутністю розвинутої теорії пізнання як особливого розділу філософії. Так, приміром, у давньогрецькій філософії (VI-III ст.) були сформульовані глибокі ідеї про співвідношення думки та її змісту, істини та омани. Але все ж про це йшлося в єдиному онтологічному вимірі. Диференціація філософського знання властива вже пізнім стадіям еволюції філософії (починаючи з філософії Нового часу).

Пізнання є специфічним різновидом духовної діяльності людини, процесом осягнення навколишнього світу. Це — процес отримання й нагромадження знань. Знання ж є людською інформацією про світ. Ця інформація існує у вигляді певної суб'єктивної реальності. Знання — це певний ідеальний образ дійсності. Тобто пізнання і знання відрізняються одне від одного як процес і результат. Йдеться про те, що процес пізнання охоплює собою ряд взаємоорганізованих елементів: об'єкт, суб'єкт, знання як результат дослідження.

У своїй відносній самостійності людина і є тим суб'єктом, якому протистоїть об'єкт. Природно виникає питання про можливість пізнання людиною навколишнього світу. "Що я можу знати?" — запитує І. Кант.

Протистояння суб'єкта та об'єкта надає питанню про можливість пізнання певну парадоксальність, що призводить до виникнення різноманітних концепцій пізнання. Швидкі кроки робить гносеологія у Європі XVII-XVIII ст.

Емпіричну концепцію розробляють у цей час англійці Ф. Бекон, Дж. Локк та Т. Гоббс. Започаткував емпіризм та експериментальну науку цього часу Ф. Бекон, який вважав, що науки, які вивчають пізнання та мислення, є ключ до всіх інших наук, бо вони мають у собі "розумове знаряддя", яке дає розумові вказівки або попереджає щодо помилок ("примар"). Бекон вважав, що розповсюджена того часу логіка не є корисною для набуття знань. Порушуючи питання нового методу "іншої логіки", Бекон підкреслював, що нова логіка, на відміну від суто формальної, повинна виходити не тільки з природи розуму, але й з природи речей, "не вигадувати та надумувати", а відкривати й відображати те, що здійснює природа, тобто бути змістовною й об'єктивною.

Бекон розрізняє три головні шляхи пізнання: 1) "шлях павука" — здобуття істини із чистої свідомості. Цей шлях був головним у схоластиці, яку він піддає різкій критиці, підкреслюючи, що витонченість природи набагато переважає витонченість міркувань; 2) "шлях мурахи" — вузький емпіризм, збір роз'єднаних фактів без їхнього концептуального узагальнення; 3) "шлях бджоли" — єднання цих двох шляхів, сполучення здібностей досвіду та розсудку, тобто чуттєвого та раціонального. Вболіваючи за таке поєднання, Бекон, проте, віддає пріоритет дослідному пізнанню.

Бекон розробив свій емпіричний метод пізнання, яким у нього є *індукція* — справжнє знаряддя для дослідження законів ("форм") природних явищ, які, на його думку, дозволяють зробити розум адекватним природним речам. Останнє ж і є головною метою наукового пізнання, а не "заплутування супротивника аргументацією". Цікаве надбання

Бекона — виявлення та дослідження глобальних помилок пізнання ("ідолів", "примар" розуму). Важливим засобом їхнього подолання є надійний метод, принципи якого повинні бути законами буття. Метод — органон (інструмент, знаряддя) пізнання і його необхідно постійно пристосовувати до предмета науки, але не навпаки.

Отже, *емпірики вважали, що підґрунтям пізнання є досвід, а чуттєві форми визначають результати отриманої наукової інформації.* У порівнянні з логічними формами почуття має, на думку емпіриків, перевагу достовірності, тоді як логічне мислення здатне відвести пізнання в помилкове русло.

Близьким за змістом до поняття "емпіризм" є поняття "сенсуалізм". *Сенсуалісти, по суті, відводили логічному мисленню роль певного шостого чуття, яке впорядковує емпіричний матеріал, який надають інші п'ять органів чуття.* Приміром, Дж. Локк вважав, що знання не має в собі нічого того, що не було присутнім у чуттєвому досвіді.

Поняття "сенсуалізм" звичайно вживається для характеристики представників ранньої філософії, а саме — тих із них, які надавали почуттям перевагу над розумом. Після Бекона для характеристики такої гносеологічної концепції почали використовувати поняття "емпіризм", який виник на хвилі зростаючого природознавства.

До раціоналістів у гносеології зараховують тих вчених, які ставлять розум, логічне мислення над почуттям. Раціоналісти вважали, що органи почуттів надають лише поверхневе та ілюзорне знання/ що справжню наукову істину можна встановити лише на основі строгого логічного аналізу.

Вся філософія та гносеологія Р. Декарта охоплена переконанням у безмежності людського розуму, у надзвичайній силі пізнання, мислення та понятійного бачення сутності речей. Щоб побудувати храм нової, раціональної культури, потрібний чистий "будівельний майдан". Тобто спочатку треба "розчистити ґрунт" від традиційної культури. Цю роботу у Декарта виконує сумнів: усе є сумнівним, безсумнівним є лише факт самого сумніву. Для Декарта сумнів — це не порожній скептицизм, дещо конструктивне, всезагальне та універсальне.

Після того, як сумнів розчистив ґрунт для нової раціональної культури, до справи залучається "архітектор", тобто метод. За його допомогою і здійснюється піддання судові розуму всіх загальноприйнятих істин. Саме він, чистий розум, і є спроможним, на думку Декарта, строго перевірити ґрунтовність їхніх претензій репрезентувати справжню істину. Тільки розум, озброєний такими засобами мислення, як *інтуїція* та *дедукція*, може досягнути у всіх галузях знань повної достовірності, але якщо тільки буде керуватися істинним методом. Останній являє собою сукупність простих та точних правил, строге дотримання яких і зумовлює запобігання прийняттю помилкового за істинне.

Правила раціонального методу Декарта передбачають розповсюдження на все достовірне знання тих способів дослідження, які ефективно застосовуються в математиці (в геометрії). Це означає, що треба дотримуватись чіткого й прозорого мислення, розкладати кожну проблему на її складові елементи, методично переходити від доведеного до недоведеного, не залишаючи місця для прогалин у логічному ланцюгу дослідження.

Свій раціоналістичний метод Декарт протиставляв як індуктивній методології Бекона, щодо якої він висловлювався позитивно, так і традиційній схоластизованій формальній логіці, яку піддавав різкій критиці. Він вважав за необхідне відчистити її від шкідливих і непотрібних схоластичних нашарувань та доповнити її тим важливим, що допомогло б відкрити нові достовірні істини. Таким засобом Декарт вважав, передусім, інтуїцію.

Основоположник німецької класичної філософії Кант вперше спробував пов'язати проблеми гносеології з дослідженням історичних форм діяльності людей. Йдеться про те, що *об'єкт як такий існує лише у формах діяльності суб'єкта.* Головне для своєї гносеологічної концепції питання — про джерела та межі пізнання — Кант сформулював як питання про можливість апіорних синтетичних суджень, які дають нове знання, — у

кожному з трьох головних видів знання — математиці, теоретичному природознавстві та метафізиці як пізнанні істинно сущого. Вирішення цих трьох питань Кант дає, досліджуючи три головні характеристики пізнання — чуттєвість, розсудок та розум. Він вважав природним, фактичним та очевидним станом мислення — діалектику, оскільки існуюча логіка жодною мірою не спроможна задовольнити актуальних потреб у сфері розв'язання природничих та соціальних проблем. У цьому зв'язку Кант розподілив логіку на загальну (формальну) — логіку розсудку, та трансцендентальну — логіку розуму, яка є по-чатком діалектичної логіки.

Трансцендентальна логіка має справу не тільки з формами поняття про предмет, але й з ним самим. Вона не відволікається від будь-якого предметного змісту, а, виходячи з нього, вивчає походження та розвиток, обсяг та об'єктивну значущість знань. Якщо в загальній логіці головним прийомом є аналіз, то в трансцендентальній — синтез, якому Кант відвів роль та значення фундаментальної операції мислення, бо саме за його допомогою відбувається формування нових наукових понять щодо предмета.

Головні логічні форми мислення Кант вбачає в категоріях, які складені у нього в систему — таблицю. Хоча ці категорії — апіорні форми розсудку, але це такі форми, які є загальними схемами діяльності суб'єкта, умовами досвіду, які його впорядковують, а також універсальними регулятивами пізнання.

Важливу роль у розвитку гносеології Канта відіграло вчення про антиномії. Він вважав, що спроба розуму вийти за межі чуттєвого досвіду й пізнати "речі-в-собі" призводить його до суперечностей, до антиномій чистого розуму. Стає можливим виникнення у ході міркувань двох суперечливих, але однаково обґрунтованих суджень, яких у Канта чотири пари (наприклад, "світ конечний — світ нескінченний").

Якщо Кант у формі трансцендентальної логіки окреслив лише контури діалектичної логіки, то Регель цілком ясно і чітко виклав зміст останньої як цілісну систему знань, як логіку розуму. При цьому він анітрохи не применшував роль та значення формальної (розсудової) логіки в пізнанні. Разом із тим Гегель зважав на обмеженість формальної логіки, яка зумовлена тим, що вона розглядає форми мислення у їхній нерухомості та поза їхнім взаємозв'язком та субординацією.

Гегель підкреслював, що неможливо зрозуміти предмет, якщо не усвідомити особливостей передуючого шляху розвитку. Джерелом розвитку є суперечність, яка є не тільки "коренем всякого руху та життєвості", але й фундаментальним принципом всякого пізнання.

Гегель вперше залучив практику до контексту гносеологічних проблем, зробивши її центральною категорією своєї логіки. Тобто діалектика як логіка та теорія пізнання належить не тільки теоретичній, але й практичній ідеї та є не тільки засобом розвитку пізнання, але й знаряддям "добра", "волі" й "життя".

К. Маркс і Ф. Енгельс запропонували *діалектико-матеріалістичну гносеологію*. Головний зміст цієї концепції передбачає, передусім, розуміння пізнання як певної форми духовного виробництва, як процесу відображення дійсності, яка існує незалежно від свідомості, передуючи їй. Процес пізнання цієї дійсності є принципово можливим і являє собою активне творче відображення реальності, яке здійснюється у ході зміни людьми цієї реальної дійсності, тобто в процесі суспільної практики.

Процес пізнання, за Марксом та Енгельсом, є детермінованим соціокультурними факторами й здійснюється не ізольованим суб'єктом як "гносеологічним Робінзоном", а людиною, яка є соціальною істотою, що являє собою сукупність усіх соціальних відносин. Активність цієї людини є найважливішою передумовою пізнавального процесу.

Гносеологія як сукупність знань про пізнавальний процес та його загальні характеристики є висновком, підсумком, квінтесенцією історії пізнання та й усієї матеріальної та духовної культури.

Найважливішим принципом діалектико-матеріалістичної гносеології є єдність діалектики, логіки та теорії пізнання, але, на відміну від гегелівського підходу, ця єдність

розвинена на ґрунті матеріалістичного розуміння історії. А елементи діалектики (її закони, категорії та принципи), будучи відображенням загальних законів розвитку об'єктивного світу, водночас є загальними формами мислення, універсальними регулятивами пізнавальної діяльності в цілому.

Якщо розглянути сучасні підходи до розв'язання гносеологічної проблематики в західній філософії, то можна констатувати, що в умовах нинішнього філософського плюралізму характерним є прагнення філософів до синтезу найбільш плідних гносеологічних ідей та концепцій, які були розроблені у руслі різноспрямованих напрямів, шкіл і течій. При цьому частка гносеологічних концепцій, спрямованих на науку, значно переважає порівняно з тими, що орієнтовані на позанаукові форми ставлення до світу. В першому випадку йдеться про *сциєнтичні течії* — неореалізм, постпозитивізм (особливо філософія науки), аналітична філософія, структуралізм та постструктуралізм. У другому випадку маємо на увазі такі *антисциєнтичні течії*, як екзистенціалізм, філософська антропологія, герменевтика, феноменологія, різні філософсько-релігійні течії.

Постпозитивізм — сучасна форма позитивістської філософії, що заступила логічний позитивізм, її представниками є К. Поппер, Т. Кун, Й. Лакатос, П. Фейєрабанд, С. Тулмін та ін. Якщо логічний позитивізм мав справу головним чином із структурою вже сформованого знання та вивчав його з позицій символічної логіки, то головним предметом постпозитивістської гносеології є розвиток знання в його цілісності. А основним матеріалом, на якому будується аналіз механізмів зростання й зміни знання, тут є історія науки, а не тільки її результати, що зафіксовані у певних формальних мовних засобах. Звідси — намагання історично, діалектичне усвідомити пізнавальний процес, тобто: ідея зростання, розвитку знання (К. Поппер та його послідовники); думка про єдність "нормального життя" (кількісне зростання) та "наукових революцій", стрибків (Т. Кун); положення про взаємопрояснення, переходи емпіричного та теоретичного в пізнанні, теорії та практиці тощо.

Послідовники постпозитивізму переконливо довели, що "чистих фактів", які не зачепили будь-які концептуальні висновки (як вважали логічні позитивісти), просто не існує, наукові факти тим чи іншим чином, але завжди "теоретично навантажені". Окрім того, ці філософи вказали на те, що відкриття нового знання та його обґрунтування — це єдиний процес: виникнення та розвиток нової наукової теорії в той же час є і її обґрунтуванням.

Аналітична філософія охоплює доволі широке коло гносеологічних ідей, її представниками є Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, В. Куайн, Дж. Остін, Р. Карнап та ін. Для даної течії характерним є переведення філософсько-гносеологічної проблематики у сферу мови та вирішення її на ґрунті аналізу мовних засобів і виразів, а також підкреслювання важливої ролі аналізу в пізнавальній діяльності та намагання використати цей метод для перетворення філософії на струнку й аргументоване знання. Тобто відбувається певним чином розмивання меж між філософсько-методологічними та логікогносеологічними проблемами, з одного боку, і суто науковими — з другого.

У сучасній аналітичній філософії все більшу увагу привертають до себе такі проблеми, як відношення наших концептуальних засобів до реальності; перетворення аналізу з мети філософсько-гносеологічної діяльності на лише в одне з її пізнавальних знарядь; відмова від розуміння аналізу як жорстко пов'язаного з певною парадигмою знання; розширення самого поняття "аналіз", предметом якого стають будь-які проблеми; прагнення усвідомити ці проблеми на історичних, діалектичних засадах.

Структуралізм і постструктуралізм досліджували філософське та гуманітарне знання. Якщо представники структуралізму головну увагу приділяли структурі зазначених видів знання (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, М.-П. Фуко), то постструктуралісти (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз та ін.) намагались усвідомити структуру та все "позаструктурне" у знанні під кутом зору їхньої генези та історичного розвитку. Обидва зазначені підходи

вивчали специфіку та методигуманітарного знання, загальні механізми його функціонування, відмінності від природничого знання, єдність синхронного та діахронного в пізнанні соціокультурних утворень (мова, мистецтво, література, мода тощо).

Якщо структуралісти вважали, що за умов дослідження зазначених явищ структура є об'єктивнішою, важливішою та передре історії, то постструктуралісти схилились до протилежної точки зору. Вони намагались подолати агностицизм, неісторизм своїх попередників, виявити та проаналізувати ті парадокси, які виникають за умов спроби об'єктивного пізнання людини і суспільства за допомогою мовних структур.

Разом з тим представники постструктуралізму вважають, що об'єктивність, метод, науковість не мають значення і не є метою пізнавального процесу. Останній же не можливий без суб'єкта з його бажаннями, уявою та іншими особистісними якостями, без яких, у свою чергу, не можливе пізнання. Тому суб'єкт у постструктуралістів не є носієм та захисником знання у будь-якій його понятійно-концептуальній формі. Суб'єкт виступає і митцем, і чаклуном, і дитиною водночас, бо має на меті за будь-яких умов дістатись реальності, дійсного буття.

Герменевтика головну увагу приділяє дослідженню особливостей гуманітарного знання, способів його здобуття та відмінностей від природознавства. Вона намагається виявити спільне й відмінне у пізнанні та розумінні. Представниками цього напрямку в гносеології є Х. -Г. Гадамер, Ю. Хабермас, М. Гайдеггер, П. Ріквор та ін. Так, Гадамер виходить з того, що реально існують різні способи ставлення людини до світу, серед яких науково-теоретичне освоєння світу є лише однією з таких позицій буття людини. Йдеться про те, що спосіб пізнання, пов'язаний з поняттям науки та наукового методу, не є єдиним чи універсальним. Істина пізнається не тільки й не стільки за допомогою наукового методу. Найважливішими способами її розкриття є філософія, мистецтво та історія. Гадамер підкреслював, що філософська герменевтика центральною своєю проблемою має розуміння як таке. Та й сама герменевтика є універсальним аспектом філософії, її головною метою є осягнення "дива розуміння", яке, в свою чергу, є способом існування людини, яка пізнає, оцінює та діє. Це універсальний спосіб оволодіння світом. Він невід'ємний від саморозуміння інтерпретатора і за своєю суттю розуміння є пошуком сенсу. Розуміння світу людиною та порозуміння між самими людьми, на думку Гадамера, здійснюється у царині мови. Остання ж є специфічною реальністю, де й застає себе людина.

Ґрунтовною характеристикою людського буття та мислення Гадамер вважає їхню історичність, тобто визначеність щодо місця, часу, конкретної ситуації. При цьому соціально-гуманітарні науки не можуть механічно користуватись методологією природознавства. Необхідно враховувати своєрідність їхнього власного предмета та особливості соціального пізнання. Гадамер всіляко підкреслював діалогічний характер герменевтики як логіки питання та відповіді. Він намагався поєднати масштаби філософської герменевтики з раціоналістичною діалектикою платонівсько-гегелівського кшталту.

Еволюційна епістемологія — напрям у західній філософсько-гносеологічній думці, головна мета якого — виявити генезу та етапи розвитку пізнання, його форм та методів у контексті еволюції живої природи. Еволюційна епістемологія намагається створити узагальнену теорію розвитку науки, покладаючись на принцип історизму і намагаючись опосередкувати крайнощі раціоналізму та ірраціоналізму, когнітивного та соціального, природознавства та соціально-гуманітарних наук тощо. Зазначений підхід репрезентований у постпозитивістських моделях зростання і розвитку наукового знання К. Поппера, Т. Куна та С. Тулміна.

Одним з найплідніших варіантів зазначеної форми гносеології є *генетична епістемологія* швейцарського філософа Ж. Піаже. Вона ґрунтується на принципі розширення інваріантності знання суб'єкта про об'єкт під впливом змін в умовах досвіду.

Піаже, зокрема, зазначав, що епістемологія — це теорія достовірного знання, яке завжди є процесом, а не станом. Важливим завданням її є визначення того шляху, яким пізнання дістається реальності, тих зв'язків та відносин, які встановлюються між суб'єктом та об'єктом. При цьому суб'єкт у своїй пізнавальній діяльності не може не керуватись певними методологічними нормами й регулятивами. Одним з головних правил генетичної епістемології, на думку Піаже, є "правило співробітництва". Тобто, вивчаючи, яким чином зростає наше знання, вона у кожному конкретному випадку поєднує філософів, психологів, логіків, математиків, кібернетиків та представників інших наук.

Будь-яке знання є поєднанням двох протилежних сторін — *чуттєвого* та *раціонального* знання. Одне неможливе без другого. Органи чуття надають розумові відповідні дані, факти. Розум їх узагальнює й робить певні висновки. Без органів чуття немає й роботи розуму, а чуттєві дані завжди тією ж чи іншою мірою усвідомлені, теоретично навантажені, регулюються розумом.

Чуттєве пізнання (живе споглядання) здійснюється за допомогою органів чуття — зору, слуху, дотику та ін., які щодо людини є продуктами не тільки біологічної еволюції, але й всесвітньої історії. Органи чуття — це єдині "двері", які відкриті для інформації про оточуючий нас світ, яка потрапляє до нашої свідомості. Живе споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності здійснюється у *трьох головних взаємопов'язаних формах*. Це *відчуття, сприйняття та уявлення*.

Відчуття є відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які справляють безпосередню дію на органи чуття. Відчуття можна розділити на зорові (що відіграють чи не найважливішу роль), слухові, дотичні, смакові, нюхові. Як правило, відчуття є складовою більш складного образу — сприйняття.

Сприйняття — це цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх своїх сторін, це синтез певних окремих відчуттів.

Уявлення — це узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз. Сюди відносяться образи пам'яті (куполи Святої Софії чи Лаврська дзвіниця), образи уяви (мавка, лісовик) тощо. Порівняно із сприйняттям в уявленні немає безпосереднього зв'язку з реальним об'єктом. Це звичайно аморфний, нечіткий образ предмета, але в ньому вже має місце елементарне узагальнення з виділенням певних загальних ознак та відкиданням неістотних.

Для живого споглядання в цілому характерним є відображення зовнішнього світу в наочній формі, присутність безпосереднього (без проміжних ланок) зв'язку людини з реальною дійсністю, відображення переважно зовнішніх сторін та зв'язків, початок занурення у внутрішні закономірності та зв'язки на ґрунті первинного узагальнення чуттєвих даних.

Отже, немає "чистої" чуттєвості, яка була б вільною від впливу мислення. А значення чуттєвого відображення в пізнанні виключно знаменне, навіть, якщо зважати на тенденцію значного зростання ролі мислення, абстрактно-ідеалізованих об'єктів у сучасній науці.

Раціональне пізнання найбільш повно й адекватно виражене в мисленні. *Мислення* — це активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять. Мислення здійснюється в найтіснішому зв'язку з мовою, а його результати фіксуються в мові як у певній знаковій системі, що може бути природною та штучною (математична, формально-логічна мова, хімічні формули тощо).

Зважаючи на давню філософську традицію, яка сягає корінням у античність, виділимо *два основних рівні мислення* — *розсудок і розум*. *Розсудок* — це початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми. Це і є здатністю послідовно й коректно будувати свої думки, а також — класифікувати й систематизувати факти. Поняття тут розглядається як сталі, незмінні, поза його розвитком та взаємозв'язками. Головною функцією розсудку є

розкладання та обчислення. Щодо мислення, то розсудок є його побутовою, повсякденною формою, іншими словами — здоровим глуздом. Логіка розсудку — це формальна логіка, яка більше переймається готовим знанням, ніж становленням його змісту. Вона вивчає структуру висловлювань і доведень.

Розум — це вищий рівень раціонального пізнання. Він характеризується творчим оперуванням абстракціями та рефлексією; спрямованістю на усвідомлення власних форм та передумов; самопізнанням. На цьому рівні легше сягнути сутності речей, їх законів та суперечностей.

Щодо форм мислення, або *логічних форм*, то відправними формами тут є *поняття*, *судження* та *умовивід*. На їх ґрунті будуються більш складні форми, про які буде далі.

Поняття — форма мислення, яка відображує загальні історичні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, які подаються у їхніх визначеннях. Наприклад, у визначенні "університет — це вищий навчальний заклад" відображена така сутнісна ознака цієї інституції, яка відрізняє її від інших закладів. Поняття бувають споріднені та протилежні за змістом, близькі та віддалені за рівнем абстрагування. Найзагальніші поняття (найабстрактніші — найширші за обсягом та найбідніші за змістом) — це філософські поняття, чи категорії: сутність, явище, свідомість та ін. Найабстрактніша філософська категорія — "буття", вона є первинною і центральною у філософських системах (онтології) Гегеля, Парменіда, Гайдеггера та інших філософів різних часів. Поєднані поняття складаються у словосполучення. Наприклад, філософські категоріальні сполучення: суб'єктивний ідеалізм, категоричний імператив, географічний детермінізм.

Судження — це форма мислення, яка відображує явища, процеси дійсності, їхні зв'язки та стосунки. Ця мислительна конструкція звичайно втілюється в оповідне речення, яке може бути істинним ("Київ розташований біля Дніпра") або помилковим ("Москва є столицею України"). У судженні можуть відображатися не тільки сутнісні й загальні характеристики явищ, але й другорядні їх ознаки (приміром, у судженні "Академія є чотирнадцятиповерховою будівлею" відображена другорядна ознака закладу).

З понять та суджень складається умовивід, який є рухом від одних понять до інших і відображує процес отримання нових результатів у пізнанні. *Умовивід* є такою формою мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання, теж у вигляді судження. Приклад умовиводу: 1. Вся давньогрецька філософія онтологічна. 2. Арістотель — давньогрецький філософ. 3. Отже, Арістотель переймався онтологією (висновок, результативне знання).

Теоретичному рівню наукового пізнання властиве переважання раціонального моменту — *понять, теорій, законів та інших форм, пов'язаних з діяльністю мислення*. Живе споглядання тут не відкидається, але стає підпорядкованим. Теоретичне пізнання відображує явища з боку їх внутрішніх зв'язків та закономірностей, які виявляються в результаті раціональної обробки даних емпіричного знання. Така обробка здійснюється за допомогою систем абстракцій (понять, умовиводів, законів, категорій, принципів). Мислення на ґрунті емпіричних даних працює з об'єктами дослідження, сягає їх сутності. Прагнучи істинного знання, теоретичне пізнання користується такими пізнавальними засобами, як *абстрагування* — відхід від певних якостей та відношень речей, *ідеалізація* — процес створення чисто мислительних речей та предметів, *синтезу* — поєднання в систему набутих у результаті аналізу елементів, *дедукція* — рух пізнання від загального до окремого, сходження від абстрактного до конкретного тощо.

Межа між емпіричним та теоретичним рівнями пізнання досить умовна і рухома. Емпіричні дослідження, набуваючи за допомогою експериментів та спостережень усе нових й нових даних, стимулюють просування теоретичного пізнання. А з другого боку, теоретичне пізнання, розвиваючи та конкретизуючи свій зміст на ґрунті емпіричного дослідження, розкриває більш широкі обрії для діяльності емпіричного пізнання. На певних етапах розвитку науки відбувається перехід емпіричного у теоретичне і навпаки. При цьому треба пам'ятати про недопустимість будь-якої абсолютизації одного з цих

рівнів. Емпіризм відносить наукове знання як ціле до емпіричного його рівня, принижуючи або відкидаючи теоретичне знання.

А чисте теоретизування недооцінює значення емпіричних даних, часом відкидаючи необхідність всебічного аналізу фактів як джерела й підґрунтя теоретичних конструкцій. У цьому випадку його продуктом є однобічні, догматичні конструкції та концепції (прикладом можуть бути соціальні концепції марксизму).

Щодо *структурних компонентів теоретичного пізнання*, то тут маємо *проблему, гіпотезу та теорію*, які також є вузловими ланками побудови й розвитку знання на вищому, теоретичному його рівні.

Проблема — це така форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що потребує свого пізнання. Тобто це є знання про незнання. Це питання, яке виникло в процесі пізнання і на яке треба відповісти. Проблема не є сталою формою знання. Вона є процесом, який має два моменти руху пізнання: постановка проблеми та її розв'язання. І необхідним тут є правильне виведення проблемного знання з попереднього узагальнення фактичного матеріалу, вміння правильно поставити проблему. На думку К. Поппера, наука починається не із спостережень, а саме з проблем, її розвиток є переходом від одних проблем до інших — від менш глибоких до більш глибоких. Проблеми виникають, на його думку, або як наслідок протиріччя в окремій теорії, або як наслідок зіткнення двох різних теорій, або як результат зіткнення теорії із спостереженням.

Розв'язання певної проблеми є суттєвим моментом розвитку знання, в ході якого виникають нові проблеми, висуваються ті чи інші концептуальні ідеї, гіпотези.

Гіпотеза — це така форма знання, яка має в собі передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання має невизначений характер й потребує доведення. Гіпотетичне знання має характер вірогідності, а не достовірності і потребує перевірки, обґрунтування. В процесі доведення висунутих гіпотез одні з них набувають характеру істинної теорії, інші — видозмінюються, конкретизуються, а треті — відкидаються, перетворюються на хибне знання, якщо перевірка дає негативний результат.

Висування нової гіпотези, зазвичай, спирається на результати перевірки старої. Це відбувається навіть у тому випадку, якщо ці результати були негативними. У цьому зв'язку класичним є приклад висунутої В. Гейзенбергом гіпотези про співвідношення невизначеності, що означало обмеження використання класичних понять у квантовій механіці. Пізніше ця гіпотеза перетворилась на невід'ємний компонент теорії квантової механіки. І, навпаки, популярні гіпотези про існування "теплороду", "флогістону" та "ефіру" не знайшли свого підтвердження і були спростовані, перейшли до розряду хибного знання. Стадію гіпотези пройшла значна кількість відомих і визнаних за істинні наукових теорій та відкриттів, на кшталт періодичної системи Д. І. Менделєєва. Роль гіпотези в сучасній науці дуже велика. А для того, щоб довести чи спростувати гіпотезу, важливими є два типи критеріїв перевірки істинності цього знання: теоретичний та практичний. Якщо гіпотеза перевірена й доведена, вона стає науковою теорією, тобто переходить до розряду достовірного, істинного знання.

Теорія — це найбільш розвинута форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності: класична механіка Ньютона; еволюційна теорія Ч. Дарвіна; теорія відносності А. Ейнштейна; теорія цілісних систем, що самовпорядковуються (синергетика) тощо.

Отже, чуттєвий і раціональний рівень пізнання є взаємопов'язаними структурами.

Лекція 11. Особливості наукового пізнання

Щодо методологічної ролі філософії в науковому пізнанні, необхідно зазначити, що тут маємо два крайні підходи.

По-перше, є умоспоглядально-філософський підхід (натурфілософія, філософія історії), сутність якого — пряме виведення вихідних положень наукових теорій безпосередньо з філософських принципів, окрім аналізу спеціального матеріалу даної науки (концепції В. Шеллінга та Гегеля).

По-друге, є позитивізм, згідно з яким наука є сама собі філософією. У першому випадку роль філософії в науковому пізнанні абсолютизується, у другому — припинюється або навіть зовсім заперечується.

Історія пізнання в самій філософії вказує на те, що її вплив на процес розвитку науки та його результати можна відобразити таким чином:

філософія впливає на наукове пізнання тією чи іншою мірою на всіх його етапах, але найбільше — при побудові теорій, особливо фундаментальних. Найбільш активно це відбувається під час стрімкої ломки понять та принципів у ході наукових революцій. Але зазначений вплив може бути як позитивним, так і негативним. Це залежить від того, якою саме філософією керується вчений. "Погана філософія, — казав В. Гейзенберг, — підспудно винищує хорошу фізику";

суттєвий вплив на розвиток наукового пізнання філософія справляє своєю умоспоглядально-прогнозуючою функцією: в її надрах відтворюються ідеї, наукова значущість яких підтверджується через великий проміжок часу (Демокрит про атоми; Ленін про невичерпність електрона). Окрім того, принципи філософії при переході від умоспоглядання до теоретичного дослідження виконують селективну функцію. Йдеться про відбір вченим тих раціональних конструкцій, які є адекватними його власним філософським уявленням;

вплив філософських принципів на процес наукового дослідження завжди здійснюється не прямо й безпосередньо, а через методи, форми та концепції інших методологічних рівнів;

філософські методи не завжди наявно сповіщають про себе в процесі дослідження, вони можуть застосовуватись як свідомо, так і стихійно. Але будь-яка наука оперує елементами всезагального значення (закони, категорії, причини), які й перетворюють цю науку на прикладну логіку, просякнуту філософією;

філософські принципи функціонують щодо науки у вигляді загальних регулятивів, універсальних норм, що створюють у своїй сукупності методологічну програму найвищого рівня. Ця програма повинна бути гнучким і динамічним загальним керівництвом щодо дослідження, філософія створює певні універсальні моделі реальності, які формують погляд вченого на предмет дослідження, скеровують його вибір загальних пізнавальних засобів (категорій, принципів), а також певних світоглядних та ціннісних орієнтирів. Особливо це стосується гуманітарних наук.

Науковими методами *емпіричного дослідження* є *спостереження* — цілеспрямоване сприйняття явищ дійсності (їхній опис та вимірювання), *порівняння* та *експеримент*, де відбувається активне втручання в процеси.

Серед наукових методів *теоретичного дослідження* найчастіше розрізняють *формалізацію*, *аксіоматичний* та *гіпотетико-дедуктивний* методи.

Формалізація — це відображення змістовного знання у формалізованій мові, яка створюється для точного виразу думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння. Йдеться про оперування знаками, формулами у міркуванні про об'єкт. Формалізація відіграє важливу роль в уточненні наукових понять. Вона може проводитись із різною мірою вичерпності, але, як зазначав Гьодель, у теорії завжди залишається останок, який не можна формалізувати, тобто жодна теорія не може бути повністю формалізованою.

Аксиоматичний метод — це спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням). Для такого доведення (теорем з аксіом чи одних формул з інших) є спеціальні правила.

Гіпотетико-дедуктивний метод — спосіб теоретичного дослідження, який, за своєю сутністю, передбачає створення системи, дедуктивне пов'язаних між собою гіпотез, з яких у кінцевому підсумку виводяться твердження про емпіричні факти. Тобто цей метод заснований на виведенні висновків — дедукції — з гіпотез та інших засновків, міра істинності яких є невідомою. Іншими словами, висновки, отримані за даним методом, неминуче матимуть вірогіднісний характер.

У науковому дослідженні застосовуються так звані загальнологічні методи та засоби дослідження. Це: **аналіз** — реальний чи мислений поділ об'єкта на складові та **синтез** — їхнє поєднання у ціле, **абстрагування** — процес відходу від певних якостей та відносин досліджуваного явища з одночасним виділенням потрібних для дослідника властивостей, **ідеалізація** — мислительна процедура, яка пов'язана з утворенням абстрактних, ідеалізованих об'єктів, реальне здійснення яких є принципово неможливим ("абсолютно чорне тіло", "ідеальний газ" тощо). Ідеалізація тісно пов'язана з абстрагуванням та мисленням експериментом, **індукція** — це рух думки від одиничного до загального, від досвіду, фактів — до їхнього узагальнення та висновків, і **дедукція** — сходження у пізнанні від загального до одиничного, **аналогія** — встановлення подібності, відповідності в певних сторонах, властивостях та відношеннях між нетотожними об'єктами. На основі виявленої схожості робиться відповідний висновок — умовивід за аналогією. Загальна схема такого умовиводу така: об'єкт *A* має ознаки *a, в, с, д*; об'єкт *B* має ознаки *в, с, д*; отже, об'єкт *B*, можливо, має ознаку *a*. Таким чином, аналогія надає не достовірне, а вірогіднісне знання; **моделювання** — це метод дослідження певних об'єктів, який передбачає відтворення їхніх властивостей на іншому об'єкті — моделі, що є аналогом оригінального об'єкта. Між моделлю та об'єктом, який цікавить дослідника, повинна існувати необхідна подібність, відповідність — у фізичних характеристиках, структурі, функціях тощо. Прикладами моделювання можуть бути: речове (предметне) моделювання; знакове моделювання.

У свою чергу, прикладом знакового моделювання є математичне, комп'ютерне моделювання. **Системний підхід** — сукупність загальнонаукових методологічних принципів, що ґрунтуються на розгляді об'єктів як систем. Цими принципами є: необхідність виявлення залежності кожного елемента від його місця та функцій у системі, зважаючи на те, що властивості цілого нетотожні сумі властивостей його складових; аналіз ступеня зумовленості поведінки системи особливостями її окремих елементів та властивостями її структури; необхідність дослідження механізму взаємодії системи й середовища; розуміння характеру ієрархічності даної системи; забезпечення всебічного багатовимірного змалювання системи тощо.

Щодо сучасного, постнекласичного етапу розвитку науки, то тут можна вказати на такі методологічні новації: зміна характеру дослідження та підсилення значення міждисциплінарних, комплексних програм у дослідженні відкритих складних людиновимірних систем, що саморозвиваються (у цьому зв'язку змінюється й ідеал ціннісно-нейтрального дослідження); зміцнення цілісності та прагнення неї, тобто усвідомлення необхідності глобального всебічного погляду на світ (а звідси і зближення східної та західної парадигми мислення, раціональності та ірраціональності, методологічний плюралізм); впровадження в науки ідей та методів синергетики — теорії самоорганізації, орієнтованої на пошук законів еволюції відкритих несталених природних, соціальних чи когнітивних систем (для останніх є кілька альтернативних шляхів розвитку, а хаос тут може бути креативною засадою і навіть конструктивним механізмом еволюції, при цьому майбутній стан системи певним чином формує і змінює її теперішній стан); висування на перший план понять невизначеності, вірогідності, хаосу, нелінійності,

біфуркації та флуктуації, які відображують характеристики нашого несталого світу (актуалізація в сучасній науці категорій випадковості, можливості, причинності, розвитку та суперечності).

У сучасній науці зростає роль і значення діалектичного філософського методу, намагання вченими поєднати (за допомогою часу) буття та становлення. Відбувається поєднання макро- та мікросвітів; руйнується жорстка дихотомія природничих та соціальних наук, зближуються та взаємодіють їхні методи; підсилюється значення "антропного принципу", який передбачає встановлення зв'язку між Всесвітом та життям людини на Землі. У цьому контексті необхідно розглядати Всесвіт як складну систему, що самоорганізовується, найважливішим елементом якої є людина. Отже, згідно з антропним принципом, формуються погляди на Всесвіт як на людиновимірний об'єкт. Тим самим долається відокремлення об'єкта від суб'єкта, які стають лише відносно автономними компонентами особливої цілісної системи, що розвивається.

Зростаюча математизація наукових теорій, їх рівень абстрактності й складності тісно пов'язані з підсиленням значення і ролі філософських методів, без яких нині не може обійтись жодна з наук. Йдеться також про все більшу значущість апарату герменевтики, "особистісних методів" (біографічного), ціннісного та інформаційного підходів, методу соціально-гуманітарних експертиз, семіотичних методів, кількісних та статистично-ймовірнісних засобів пізнання. А філософський гносеологічний аналіз і аргументація, у свою чергу, дедалі ширше залучають певним чином опрацьовані й усвідомлені результати і методи спеціальних наук, культурологічних набутоків.

Істина — адекватна інформація про об'єкт (ним може бути і сам суб'єкт), отримана завдяки його чуттєвому чи інтелектуальному осягненню або завдяки свідченню (повідомленню) про нього.

Крім класичної концепції істини, яка розглядає пізнання як взаємодію та взаємозалежність об'єкта і суб'єкта, доводячи, що пізнання не є копіюванням об'єкта, існують й інші концепції.

Згідно з неопозитивістською *концепцією когерентної істини*, знання є істинним, якщо воно є внутрішньо узгодженим, несуперечливим. Його істинність полягає не в адекватності об'єкту, а в самоузгодженості. Завдяки цьому все знання є самоузгодженою системою.

Прихильники *кореспондентної концепції істини* виходять з того, що твердження повинні відповідати зовнішній дійсності. Йдеться про твердження, що містять поняття, які відображають доступні для сприймання органами відчуття (споглядання) якості та відношення («червоний», «кулеподібний», «солодкий»). Однак наука часто послуговується абстрактними поняттями, які відображають поняття і відношення, недоступні для безпосереднього сприймання органами відчуттів («спін», «валентність» тощо). У зв'язку з цим прихильники кореспондентної концепції істини поділяють мову науки на мову споглядання, мову теорії та кореспондентну мову (мову інтерпретації). Завдяки використанню мови інтерпретації теоретичні поняття, які не піддаються безпосередньому спогляданню, інтерпретуються мовою споглядання, замінюються поняттями, що описують відчуття.

Однак далеко не всі теоретичні поняття, твердження, які з них складаються, піддаються такій інтерпретації чи спрощенню до понять, що описують відчуття. Абстракції (особливо філософські категорії) не підвладні чуттєвості, спогляданню. Кореспондентна теорія є безсилою і щодо визначення істинності чи помилковості знання багатьох розділів вищої математики.

Свого часу І. Кант переконував, що питання про природу істини нерозривно пов'язане з питанням про критерій (мірило) істини. Якщо прихильники когерентної концепції шукають критерій істини в логічному доведенні, а творці кореспондентної концепції знаходять його в прямому спогляданні, то згідно з *прагматистською концепцією істини* він полягає в її практичній корисності, ефективності. Тобто, істинність знань

перевіряється успіхом у певній діяльності. Наголошуючи на активній ролі суб'єкта, представники прагматизму пов'язують істину з практичною корисністю, вигодою, співвідносять її з діяльністю людини.

Тестові завдання до модуля 3

Онтологія означає:

вчення про закономірності пізнання;
вчення про сутність людини;
вчення про методи осмислення світу;
вчення про буття, загальний образ буття;
вчення про духовно-практичну діяльність.

Яке з визначень буття правильне?

буття — це природа;
буття — це матерія;
буття — це Всесвіт;
буття — це поняття для означення всього існуючого в нашій свідомості;
буття — це все, що існує об'єктивно.

Яке з даних визначень матерії є філософським?

матерія — це сукупність відчуттів;
матерія — це поняття для означення об'єктивно-реального буття світу в часі, просторі, русі.
матерія — це все, що складається з атомів;
матерія — це інобуття абсолютної ідеї;
матерія — це все, що має масу та енергію;

Яке з визначень матерії є найбільш точним?

матерія — це все, що складається з атомів;
матерія — це сукупність наших відчуттів;
матерія — це поняття для означення об'єктивно-реального буття світу в часі, просторі, русі.
матерія — це інобуття абсолютної ідеї;
матерія — це все, що має масу та енергію;

Хто з філософів стверджував, що простір і час - це форми свідомості, завдяки яким остання через свою активність "конструює", створює світ явищ?

Ламетрі;
Лейбніц;
Кант;
Гегель;
Шеллінг.

Під рухом матерії розуміється:

механічне переміщення тіл в просторі;
переміщення тіл в просторі і часі відносно інших тіл;
будь-яка зміна взагалі;
хімічна реакція;
все, що існує об'єктивно.

Вкажіть правильне розуміння розвитку:

розвиток — це будь-який рух;
розвиток — це прогресивна зміна;
розвиток — це рух від менш досконалого до більш досконалого;
розвиток — це необоротна якісна зміна системи;

Який із законів діалектики розглядає перетворення сутності предмета в формі „стрибка“?

закон взаємного переходу кількісних та якісних змін;
закон єдності боротьби протилежностей;
закон заперечення заперечення;
закон достатньої підстави;
закон тотожності.

Кількість у діалектиці - це:

фізичні характеристики явища;
результат математичних операцій
математичне поняття;
зовнішня визначеність явищ;
внутрішня визначеність явищ.

Якість у діалектиці - це:

структурність відчуттів;
внутрішня визначеність явища;
зовнішня визначеність явища;
структурність ознак;
хімічні характеристики явища.

Міра у діалектиці - це:

межа переходу кількісних змін у якісний;
результат вимірювання явища;
те ж саме, що й масштаб;
те, що має відношення до кількості;
те, що має відношення до якості.

Виявіть серед наведених суджень правильне:

практика — це чуттєве сприйняття світу;
практика — це духовна діяльність людства;
практика — це виробнича діяльність людей;
практика — це пристосування людини до світу;
практика — це сукупність різних видів діяльності людей, спрямованих на пізнання і перетворення світу.

Пізнання як форма діяльності здійснюється в:

художніх образах.
метафорах і символах віри;
поняттях;
моральних оцінках;
етичних настановах.

До методів емпіричного пізнання належать:

метод аналогії;
метод спостереження;

метод опису;
метод моделювання;
аксіоматичний метод.

Методами наукового пізнання емпіричного рівня не є:

спостереження;
порівняння;
експеримент;
дедукція;
вимірювання.

У яких міркуваннях виражена точка зору емпіризму?

зміст знань зводиться до опису даних досвіду;
відмінність між теоретичним і емпіричним рівнями пізнання відносна;
теоретичне мислення пов'язане з емпіричним пізнанням;
теоретичне мислення — головне джерело знань;
теоретичне знання залежить від емпіричного, а емпіричне — не залежить від теоретичного.

Методами наукового пізнання теоретичного рівня є:

аксіоматичний метод;
спостереження;
експеримент;
порівняння;
вимірювання;

Це неправильно:

що проблеми методології до Нового часу не займали особливого місця в системі знання і були включені в контекст натурфілософських і логічних побудов;
що методологія є відносно самостійна галузь знань про методи, які застосовуються у різних науках;
що особливе місце в розробці проблеми методології належить Сократу, Платону, Арістотелю;
що обмеженість як раціоналістичного, так і емпіричного напрямку в методології була виявлена класичною німецькою філософією;
що Ф. Бекон розробив правила раціоналістичного методу;

Істина — це:

послідовне усвідомлення актів свідомості;
відповідність знання об'єкту;
ті знання, які є корисними для людини;
ті знання, які можуть бути перевірені соціально-історичною практикою;
вища цінність пізнання, властивість знання, адекватність пізнавального образу пізнавальному об'єкту.

Основними концепціями істини не є:

індуктивна;
регулятивна;
прагматична;
конвенціональна;
відповідність знань дійсності;

Яка відповідь правильна? Форми раціонального відображення - це:

сприйняття, емоції, відчуття;
поняття, судження, умовивід;
відчуття, сприйняття, уявлення;
поняття, відчуття, судження;
поняття, відчуття, умовиводи

Рівнева структура свідомості включає:

етнічне
позасвідоме
свідоме
надсвідоме

Визначте, які із перерахованих ознак не є ознаками свідомості?

наявність у неї матеріального субстрату
осмисленість
активність і комунікативність
свідомість є суб'єктивна реальність
свідомість є соціальна реальність

Самосвідомість — це:

послідовне усвідомлення актів свідомості;
оберненість свідомості на саму себе, усвідомлення суб'єктом самого себе, своїх інтересів і перспектив.
усвідомлення людською спільнотою самої себе, свого становища у світі, своїх інтересів і перспектив;
межа між свідомим та несвідомим
специфічна духовна система, що виражає функціонування духовного життя суспільства

Емпірична лінія в методології розвивалась:

Г.В. Лейбніцом;
К. Марксом;
І. Кантом;
Д. Локком;
Т. Гоббсом;

Знання, що передує досвіду і не залежить від нього, називається:

апостеріорним
апріорним
діалектичним
ідеальним

Через що отримується знання у емпіризмі:

досвід
інтуїція
мудрість
віра

Як називається вчення, що вважає джерелом і критерієм знання розум:

емпіризм
скептицизм
агностицизм

сенсуалізм
раціоналізм

Як називається вчення, що вважає джерелом і критерієм знання досвід:

емпіризм
скептицизм
агностицизм
релятивізм
раціоналізм

В чому суть ірраціоналізму:

напрямок у філософії, що робить основою світорозуміння розум
напрямок у філософії, що робить основою розуміння світу щось недосяжне для розуму
напрямок у філософії, що вважає, що світ можна зрозуміти досвідним шляхом
напрямок у філософії, що вважає, що світ можна пізнати в синтезі досвіду і розуму
напрямок у філософії, що вважає, що світ можна пізнати лише науковим шляхом

Який з законів формальної логіки можна сформулювати таким чином „будь-яка сутність співпадає сама з собою”:

закон суперечності;
закон тотожності;
закон виключеного третього;
закон достатньої підстави.

Хто з філософів вважав, що розум є вищою цінністю в філософській системі, є основою пізнання і діяльності людини:

Епікур;
П.Гассенді;
Р.Декарт;
Ф. Ніцше.

Вищою формою відображення є:

чуттєвість
уявлення
свідомість
сприйняття

Філософський підхід, який стверджує, що рушійною силою розвитку будь-якого об'єкту виступають внутрішні протиріччя, називається:

дуалізм
діалектика
гностицизм
позитивізм

Розділ філософії, який вивчає пізнання, джерела і форми знання, методи і межі знання називається:

апологія
аксіологія
онтологія
гносеологія
антологія

Розділ філософії, який вивчає буття, форми і способи буття світу, його першооснову і сутність називається:

апологія
аксіологія
онтологія
гносеологія
антологія

Безпосереднє осягнення істини без досвіду і логічних умовиводів, називається:

гіпотеза;
інтуїція;
аксиома;
споглядання.

Назвіть ті форми, що не відносяться до раціонального освоєння дійсності:

поняття;
судження;
силогізм;
відчуття.

Сутність наукової революції як зміни наукових парадигм пояснив:

Р.Даль;
Р.Декарт;
Б.Спіноза;
Т.Кун.

Онтологія – це

теорія пізнання;
наука про форми та закони судження;
теорія цінностей;
вчення про буття.

Логіка – це

теорія пізнання;
наука про форми та закони судження;
теорія цінностей;
вчення про буття.

Згідно з чисю теорією просторові та часові відношення не є абсолютними величинами:

Арістотеля;
Аврелія Августина;
А.Ейнштейна;
І.Ньютона.

Сцієнтизм – це:

віра у визначену наперед невідворотну долю;

визнання волі особливою, надприродною силою, що лежить в основі психіки і буття в цілому

тенденція до витлумачення філософського і соціологічного знання в світлі принципів і методів, властивих природничим наукам;

філософське вчення, за яким всі процеси являють собою реалізацію наперед визначеної мети, релігійно-богословське вчення про детермінованість поведінки й життя людини волею бога, а звідси — і її одвічного «спасіння» чи «засудження» у потойбічному світі.

Модуль 4. Філософія людини

Лекція 12. Соціальна філософія і основні підходи до розуміння суспільства

У сучасній філософсько-соціологічній літературі поняття «соціальне» вживається у вузькому і широкому розумінні.

У вузькому розумінні «соціальне» означає існування так званої соціальної сфери життя суспільства, в якій вирішується своє коло проблем, що зачіпає відповідні інтереси людей. Ці проблеми стосуються соціального стану людей, їх місця в системі суспільного поділу праці, умов їх трудової діяльності, переміщень з одних соціальних груп в інші, їх життєвого рівня, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

У широкому смислі слова поняття «соціальне» вживається у значенні «суспільне». У цьому випадку поняття «соціальне» («суспільне») означає все, що відбувається в суспільстві на відміну від того, що відбувається в природі. Іншими словами, воно означає специфіку суспільного по відношенню до природного, біологічного. У широкому сенсі поняття «соціальне» вживається також як протилежне індивідуальному.

У соціальній філософії поняття «соціальне» вживається як в широкому, так і у вузькому смислі. Сама ж соціальна сфера розглядається в її взаємодіях з іншими сферами суспільного життя в рамках єдиного суспільства.

Предметом соціальної філософії є суспільство, взяте у взаємодії всіх його сторін, тобто як цілісна соціальна система, а також закони функціонування і розвитку суспільства. Це означає, що соціальна філософія розглядає і пояснює різні суспільні явища і процеси на макрорівні, тобто на рівні всього суспільства, яке є системою, що розвивається і самовідтворюється. Соціальну філософію в першу чергу цікавлять не стільки специфічні особливості, скажімо, економічних, політичних або ж духовних явищ - це головним чином предмет інших наук, скільки їх місце в цілісній структурі суспільства і та роль, яку вони відіграють у його існуванні і розвитку.

Соціальна філософія розглядає також взаємодії між собою різних суспільств. У полі її зору знаходяться і ті явища і процеси суспільного життя, які характеризують розвиток усього людства. У цьому випадку предметом соціальної філософії виступає історичний процес у цілому, взаємодія його об'єктивних і суб'єктивних сторін, закономірності його розвитку.

Соціальна філософія займається проблемами практичної діяльності людей і їх суспільних відносин. Адже суспільство - це насамперед люди в їх суспільних відносинах.

Соціальна філософія досліджує як об'єктивні, так і суб'єктивні сторони діяльності і суспільних відносин людей. Функції соціальної філософії: світоглядна, теоретична, методологічна, прогностична.

Соціальна філософія виходить з відповідних принципів:

- підхід до суспільства як до цілісної соціальної системи, всі елементи якої знаходяться між собою у взаємозв'язку і взаємозалежності;
- розгляд всіх суспільних явищ та процесів у їх постійній динаміці, тобто в русі, зміні та розвитку; аналіз будь-яких соціальних явищ в історичному контексті;
- знаходження і аналіз тих соціальних протиріч, які визначають суть і джерело розвитку даних суспільних явищ та процесів;

- розгляд суспільних явищ та процесів у їх історичній спадкоємності з урахуванням того, що дійсно застаріло і грає нині консервативну, а то й відверто реакційну роль, а що продовжує жити, зберігає своє значення і дає можливість суспільству розвиватися.

У теоретичному розумінні суспільства, його сутнісних засад існують різноманітні погляди. Одні дослідники вважають, що суспільство є узагальнюючою назвою сукупності та взаємодії значної кількості індивідів, інші — самобутньою реальністю, особливою сферою буття. Якщо суспільство є лише випадковим зібранням індивідів, то чим пояснити, запитують вони, те, що індивіди, відрізняючись між собою психічними особливостями, інтересами (волевиявлення, цілеспрямування, потреби, характер тощо), будучи наділені всім, що породжує елементи стихійності, хаосу, співіснують у єдності. Чому суспільство не є безладдям, хаосом таких собі людей-атомів, які, на зразок броунівського руху, снують у різні боки, нашттовхуючись один на одного, а постає єдністю, де існують спільність і загальний порядок? Питання ці далеко не риторичні. Філософи завжди прагнули зрозуміти специфіку соціальних явищ, з'ясувати механізми соціальної інтеграції, що забезпечують соціальний порядок, незважаючи на величезну різноманітність інтересів індивідів та соціальних груп.

Принципи кожного філософського напряму нерідко використовувалися для досягнення таємниць суспільства, розв'язання проблеми «людина—суспільство». Чи не першими були щодо цього античні мислителі (Платон, Арістотель, Епікур та ін.) зі своїми теоретичними уявленнями про соціум як систему співжиття людей. Фундаментальною тезою грецької ідеї держави була гармонія (пропорційність), справедливість життя усіх її громадян. Саме гармонія і справедливість, на думку грецьких мислителів, були єдиною силою суспільства, яке ототожнювалось ними з державою.

Для стоїків суспільство є зразком світової, космічної єдності, яка проникає й охоплює будь-яку множинність. Не лише людську спільноту, а й Землю, увесь світ (Всесвіт) вони розглядали як своєрідне «суспільство» — «державу богів і людей». Тлумачення суспільства як своєрідної цілісності, самостійної реальності було названо *«соціальним універсалізмом»*.

В античній філософії побутували й інші точки зору. Так, Епікур і його прибічники вважали, що люди, відчуваючи потребу одне в одному, об'єдналися в суспільство, розподіливши між собою окремі суспільні обов'язки, особливо ті, що стосувалися безпеки, і затвердивши правила стосунків між собою. Щось подібне наявне в п'ятій книзі поеми Лукреція Кара «*Le return natura*», де всі форми суспільного життя, його політичні та соціальні інститути, наука и мистецтво розглядаються як такі, що виникли без втручання будь-якого розуму, крім людського.

В епоху домінування середньовічного християнського світогляду поза конкуренцією в поглядах на суспільство був соціальний універсалізм, а філософською основою був неоплатонізм. Суспільство ототожнювалось з «тілом Христа».

Однак уже в XVII—XVIII ст. відновлюються ідеї Епікура про суспільство. Мислителі Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо знову актуалізували ідеї добровільної угоди між людьми як вихідного принципу влаштування громадського життя. Так, Локк, виводячи цивільне суспільство зі згоди його громадян, писав, що «суспільство — втілення єдиного договору, укладеного чи такого, що має бути укладеним, між індивідами, які входять у державу чи створюють її».

Т. Гоббс, вважаючи суспільство великим цілим тілом, наголошував, що це — тіло штучне, складне для подолання природної роздрібненості на окремих індивідів, «боротьби всіх проти всіх».

У Великобританії над цими проблемами працював Едмунд Берк (1729—1797), який хоч і визнавав, що суспільство є наслідком певного договору, стверджував, що воно не повинно розглядатись як щось не краще за партнерську угоду в торгівлі перцем та кавою

або за інший нікчемний клопіт, який постає тимчасовим інтересом, що розривається примхливою волею сторін. Його потрібно розглядати зовсім по-іншому, оскільки воно не є партнерством у тих аспектах, які підпорядковуються тільки грубо тваринному існуванню, природа якого тимчасова і тлінна. Всяка угода в конкретній державі — це тільки одне положення у великому первісному договорі вічного суспільства, де взаємопов'язуються нижчі й вищі природи, єднаються видимий і невидимий світи відповідно до незмінної домовленості, освяченої незламною клятвою, яка утримує всі природи (фізичні й моральні) в призначених їм місцях. У цьому судженні Берка простежуються відсутність чіткого розмежування між суспільством у широкому розумінні слова і державою, водночас започатковуються уявлення про суспільство як систему взаємопов'язаних відносин, що детермінується певним об'єктивним чинником. У Гегеля ним є Світовий Дух, Абсолют, у Маркса — спосіб виробництва матеріальних благ, який визначає всі аспекти людської життєдіяльності.

Соціологи, передусім англієць Джон-Стюарт Мілль (1806—1873) і особливо Герберт Спенсер, продовжували розвивати «універсальну» теорію суспільства. Спенсер розглядав суспільство як природний організм, використовував еволюцію для реконструкції системи натурального суспільства з природними межами між економікою та політикою.

Деяко інакше інтерпретував суспільство Е. Дюркгейм, розглядаючи його як здійснювану солідарність, композицію різноманітних ідей, вірувань, почувань (релігійних, моральних, естетичних, правових, політичних), що реалізуються завдяки посередництву індивідів.

Такі натуралістичні концепції суспільства, попри те, що вони досліджували важливі аспекти взаємозв'язку природи і суспільства, а окремі з них і дотепер зберегли свою актуальність (наприклад, *соціобіологія*, засновником якої є американський ентомолог Едвард Вільсон, який у 1975 р. видав книгу «Соціобіологія: новий синтез»), були піддані критиці прибічниками соціального атомізму, що зазнавав нового пробудження під впливом активного політичного розвитку, незаперечних успіхів лібералізму й демократії. Натуралістичні концепції звинувачувались найчастіше у редуccionізмі — зведенні соціального до закономірностей біологічного. Але соціальне не є тільки біологічним, оскільки людина не лише біологічна, а й соціально-духовна істота. Тому багато дослідників пов'язують специфіку соціального не стільки з біологічними, як із психічними явищами. На цій хвилі в теорії суспільства постав новий напрям — *соціопсихологія*, прибічники якого розглядають суспільство як індивіда з його психофізіологією. Найвпливовішою школою соціопсихології стали *інстинктивізм*, і передусім *фрейдизм*, який вбачає джерела соціального в інстинктах людини, число яких у неї від кількох до 15 тисяч. Найістотнішими з них, за Фрейдом, є інстинкт життя Ерос та інстинкт смерті — Танатос, а їх боротьба на тлі гіперсексуальності людини і є основою соціального буття.

Принципові положення соціопсихології набули розвитку в *концепції соціальної дії* (М. Вебер, Т. Парсонс, А. Шюц), згідно з якою кожний індивід частково «запрограмований» існуючими соціальними нормами, оцінює альтернативи, ухвалює рішення і добивається їх виконання. А суспільство виступає як система соціальних взаємодій індивідів, кожний з яких прагне до реалізації власних цілей. Дії окремих індивідів кооперуються, на основі чого утворюються асоціації (групи, суспільство). Попри егоїзм, люди діють спільно, оскільки їх дії осмислені, раціональні, вони розуміють, що індивідуальних цілей найлегше досягти спільними зусиллями. Таке розуміння породжене тим, що в процесі суспільної практики відкидаються непотрібні зразки поведінки і залишаються лише ті, що піддаються передбаченню, розрахунку, приносять користь за найменшого ризику. Завдяки цьому, наголошував Вебер, осмислена поведінка, наслідком якої є досягнута індивідуальна мета, сприяє тому, що людина діє як соціальна істота в асоціаціях з іншими

Сьогодні представлено багато схем розвитку суспільства, які можуть бути зведені до двох основних типів:

1. Теорії, в межах яких здійснюється поділ історії на стадійно загальні для всього людства етапи – це *лінійна модель* світового історичного процесу.
2. Теорії, що визнають поліваріантність, циклічність історичного розвитку різних народів, певних регіонів – це *нелінійна модель* світового історичного процесу.

Лекція 13. Суспільство як система самоорганізації і саморозвитку

Люди як об'єкти і суб'єкти суспільного буття характеризуються не лише індивідуальними ознаками і якостями, а й мають загальнозначуще — соціальне — зумовлене обставинами їх суспільного існування: умовами матеріального виробництва, соціальним устроєм, політичною організацією, рівнем суспільної свідомості й культури. Постає питання суспільної природи соціального. Як правило, соціальним вважають усе те, що характеризує співіснування людей і що є відмінним від їх природної, біологічної основи. Виникає воно як системна характеристика, інтегральний ефект безпосередньої чи опосередкованої взаємодії людей. Без такої взаємодії соціальне неможливе.

Взаємодія, діяльність об'єктивно притаманні людям. Як живий організм вона є системою, якій властиве прагнення до збереження своєї цілісності, до самовідтворення, що реалізується тільки в процесі діяльності з її внутрішнім і зовнішнім виявом.

Соціальність можна класифікувати як *діяльне спілкування* людей, що і забезпечує якісну своєрідність їх життя як суспільного. Людину як носія суто соціальних якостей, що виникають і реалізуються в процесі міжіндивідуального спілкування, позначають поняттям «особа». Тобто особа — це індивід, що пройшов *процес соціалізації*— засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві. Соціалізація охоплює всі етапи залучення до культури, навчання і виховання, з допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. До цього процесу залучене усе оточення індивіда: сім'я, сусіди, дошкільні установи, школа, засоби масової інформації тощо.

Як особа, кожна людина займає в соціальній системі кілька позицій. Кожна з цих позицій, передбачаючи певні права і обов'язки, називається *статусом*. Серед кількох статусів, як правило, виокремлюють головний, або інтегральний, який і визначає місце в суспільстві конкретного індивіда. Соціальний статус виявляє себе як у зовнішній поведінці і вигляді (одязі, мові та інших ознаках соціально-професійної належності), так і внутрішній позиції (в установках, ціннісних орієнтаціях, мотиваціях та ін.). Статус може бути приписаним і набути, природним і професійно-посадовим.

Приписаний статус нав'язаний суспільством поза зусиллями і заслугами особи. Він, як правило, зумовлюється етнічним походженням, місцем народження, сім'єю тощо. *Набутий, або досягнутий, статус* визначається зусиллями самої людини (наприклад, професор, письменник, відомий актор). *Природний статус* передбачає суттєві й відносно стійкі характеристики людини (чоловік, жінка, дитинство, юність, зрілість, старість). *Професійно-посадовий статус* є базисним статусом особи. Найчастіше він є інтегральним, оскільки в ньому фіксується соціальне, економічне, виробниче становище (директор, банкір, інженер тощо).

Соціальний статус визначає конкретне місце індивіда в даній соціальній системі. Залежно від цього він мусить задовольняти низку вимог, які ставить перед ним суспільство. Сукупність таких вимог становить зміст соціальної ролі.

Соціальна роль — сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

Кожний статус, як правило, передбачає кілька ролей.

Отже, соціальне є сукупністю певних особливостей суспільних відносин, взаємно інтегрованих індивідами чи певними групами у процесі спільної діяльності, які виявляються у їх ставленні один до одного, до свого місця і ролі в суспільстві, до явищ і

процесів соціального життя. Тільки в процесі взаємодії індивіди впливають один на одного, сприяючи тому, що кожен із них стає носієм і виразником певних соціальних якостей.

Суспільство є системною сукупністю індивідів, які, взаємодіючи, перебувають у певних зв'язках і стосунках, забезпечуючи свою життєдіяльність. Ці взаємовідносини можуть набувати найрізноманітнішого змісту: демографічного, економічного, національного, професійного, політичного, світоглядного тощо, відповідно до чого формуються й певні об'єднання людей, різного рівня загальності (широти) — «соціальні спільноти».

Соціальна спільнота — реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

Важливим різновидом соціальних спільнот є *соціальні групи* — основна структурна одиниця суспільства, його «субкомпонент». Поняття «соціальна група» узагальнює сутнісні характеристики колективних суб'єктів суспільних зв'язків, взаємодій і відношень.

Соціальна група — обмежена в розмірах спільність людей, виокремлених із соціального цілого на основі специфіки діяльності, соціальної належності, спільності відносин, цінностей, норм поведінки, що склались у межах історично визначеного суспільства.

Малі соціальні групи (мікросоціальні спільноти) — спільноти, які об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, стійкого спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

Сім'я як мікросоціальна група — соціально-біологічна спільнота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

Середні (локальні) соціальні групи — спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

Великі соціальні групи (макросоціальні спільноти) — довготривалі, сталі спільноти людей, що існують у масштабах усього суспільства.

Страта — реальна, емпірично фіксована спільнота, що об'єднує людей на певних загальних позиціях або на основі спільної справи, яка зумовлює конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставлення іншим соціальним спільнотам.

Похідною від теорії соціальної стратифікації є теорія *соціальної мобільності* — зміни індивідом чи групою соціального статусу, місця у соціальній структурі суспільства. За критерієм соціального спрямування розрізняють *горизонтальну мобільність* — означає перехід з одного місця роботи на інше без суттєвих змін соціально-економічного становища, і *вертикальну мобільність* — просування на найвищі щаблі суспільного становища (здобуття багатства, політичної, військової кар'єри тощо).

Основними сферами життя суспільства є економічна, соціальна, політична, духовна сфери.

Економічна сфера включає в себе виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ. Це сфера функціонування виробництва, безпосереднього втілення в життя досягнень науково-технічного прогресу, реалізації всієї сукупності виробничих відносин людей, у тому числі відносин власності на засоби виробництва, обміну діяльністю і розподілу матеріальних благ.

Соціальна сфера - це сфера взаємовідносин наявних у суспільстві соціальних груп, у тому числі класів, професійних та соціально-демографічних верств населення (молоді, осіб похилого віку та ін), а також національних спільнот з приводу соціальних умов їхнього життя і діяльності. Функціонування соціальної сфери пов'язане із задоволенням особливого кола соціальних потреб. Можливості їх задоволення обумовлені соціальним статусом людини або соціальної групи, а також характером існуючих суспільних відносин. Ступінь

задоволення зазначених потреб визначає рівень і якість життя тієї чи іншої людини, сім'ї, соціальної групи тощо.

Політична сфера - це простір політичної діяльності класів, інших соціальних груп, національних спільнот, політичних партій і рухів, різного роду громадських організацій. Їх діяльність відбувається на ґрунті політичних відносин, які склалися в суспільстві, і спрямована на реалізацію їх політичних інтересів в сфері політичної влади, а також реалізації їх політичних прав і свобод.

Духовна сфера - це сфера відносин людей з приводу різного роду духовних цінностей, їх створення, розповсюдження та засвоєння всіма верствами суспільства.

Лекція 14. Філософія техніки. Філософія релігії. Філософія права. Філософія економіки. Філософія політики

Техніка та технологія в історії людства існували завжди, оскільки сама ця історія починається не раніше того, як люди починають використовувати штучні знаряддя ручної праці, тобто найпростішу техніку. Грецьке слово "техне" в перекладі українською мовою означає мистецтво, майстерність, вміння. Воно зустрічається вже у Платона та Арістотеля у зв'язку з аналізом штучних знарядь праці. Вихідним моментом техніки є природні продуктивні органи людини і, перш за все, — руки. Доповнення, підсилення, заміщення природних робочих органів людини мають певну соціальну детермінацію, яка реалізується шляхом використання природи та втілення в природних тілах трудових функцій.

Створений людиною об'єкт називають *артефактом* (латиною "артефактум" — "штучно зроблений"). *Техніку можна вважати сукупністю артефактів*, але таке визначення техніки, зрозуміло, дає лише перше уявлення про неї.

Історичний шлях людини нерозривно пов'язаний з ускладненням та постійним розвитком техніки. Остання пройшла дуже довгий шлях, перш ніж сягнула нинішніх висот. У доіндустріальному суспільстві техніка була ремеслом, що засновувалось на процесах диференціації та спеціалізації робочих знарядь.

Технічне вміння передається від майстра до учня в межах ремісничо-цехової організації праці. Такі вміння та знання залишалися здобутком замкненого кола осіб і не одержували відповідної суспільної оцінки.

Проте людська історія здебільшого визначається розвитком техніки і певною сукупністю підвладних для даного суспільства технологій. Необхідність підвищення продуктивності праці зумовила функціональне членування знарядь праці. Кожний новий інструмент призначався для виконання однієї або кількох виробничих операцій і кількість цих операцій зменшувалась порівняно із застосуванням попереднього інструмента.

Але аж до Промислової революції техніка і технологія не мали того загальноуніверсального й детермінуючого характеру, якого вони набувають уже в Новий час, а також особливо — у новітні часи.

Цивілізації, які змінювали одна одну до Нового часу, були вельми неоднаковими за своїми базовими характеристиками. Вони могли сповідувати різні релігії, їхні цінності та мотивації, могли бути діаметрально протилежними, але всі вони використовували в повсякденному житті той самий перелік технічних засобів, що є комбінацією механізмів, які були відомі ще в прадавні часи. Колесо, клин, важіль, блок, гвинт — ось, мабуть, і є та основа технічного арсеналу, яка притаманна всім відомим історії людським суспільствам. Проте своєрідність тієї чи іншої цивілізації визначалась зовсім не рівнем технічного розвитку, її потужність та авторитет не залежали від останнього. У свою чергу технічний прогрес не був ані метою, ані навіть переважаючою домінантою розвитку більшості відомих в історії цивілізацій. Ситуація починає швидко змінюватись саме в Новий та новітній час, коли техніка Західної цивілізації, що все ще була комбінацією тих самих найпростіших механізмів давнини, — стала приводитися в рух енергією пари, мінерального палива, електрики і, нарешті, — атомного розпаду. Потужність нової

техніки була такою великою, що жодна держава світу не могла дозволити собі ігнорувати те, що відбувається у сфері техніки. Суспільство могло або загинути — що сталося з автохтонними цивілізаціями Америки, або підкорятися загальному процесу та застосувати в себе ті елементи культури Заходу, якими визначалась її потужність. Тільки так техніка стає високоуніверсальним феноменом сучасної історії людства.

Намагаючись позначити головні рубежі розвитку техніки, один з найвидатніших фізиків ХХ ст. Макс Борн удався до яскравого прикладу. На його думку, одним з найважливіших чинників історії є той різновид енергії, який є у розпорядженні людства на даний момент, і вся історія людства має тільки два великих періоди: перший — від Авраама до сьогодні, другий — від винайдення атомної енергії та до всіх прийдешніх часів. Перехід від першого періоду до другого знаменний закінченням споживання сонячної енергії та початком використання її суто земних джерел.

Багато хто з дослідників фіксує "саморух" техніки з її спрямованістю від ручних знарядь до цілком автоматизованих, комп'ютеризованих систем. Важливо підкреслити таке: немає людини та суспільства поза техносферою, техніка історична, вона не стоїть на місці, оновлюється. Технічні інновації стають каталізатором, бродилом, імпульсом докорінних змін у всій системі людського життя.

Вивченню феномену техніки приділяється належна увага лише останні 100 років. Перші фундаментальні роботи з філософії техніки з'явилися наприкінці ХІХ ст. У 60-70-х роках нашого сторіччя філософія техніки розвивається досить інтенсивно і стає самостійним напрямом філософського знання.

Філософія техніки — одна з наймолодших гілок філософського знання. Філософія, переймаючись найбільш загальними, фундаментальними проблемами, тривалий час не потребувала вивчення проблем техніки. При цьому вона не тільки вважала, що ці проблеми не варті уваги, але й розглядала техніку як таку, що не є складовою предметного поля філософії. Однак, не будемо відкидати того факту, деякі з філософів (Арістотель, Альберт Великий та ін.) приділяли увагу й техніці — як природознавці та винахідники. При цьому соціальні проблеми, які породжувались технікою, з давніх давен ставали предметом філософської рефлексії (приклад, "Даодецзіню", в якому вже у VI ст. до н. е. засуджувалось використання нових знарядь праці, тобто технічний прогрес), але тут досліджувалось саме суспільство, а не техніка як самостійний феномен. І тільки з усвідомленням того, що техніка в сучасному суспільстві є однією із загальних детермінант, виникає справжня зацікавленість у філософському дослідженні власне техніки.

Перші праці, що були присвячені філософському розумінню проблеми техніки, вийшли у світ більш як сто років тому. Приміром, у 1877 р. у Брауншвейзі було видано книгу філософа-антрополога **Е. Каппа** "Засади філософії техніки", яку й прийнято вважати початковою сходинкою у систематичній філософській розробці проблем техніки. Приблизно в той же час у Франції **А. Еспінас** працював над побудовою загальної теорії техніки, яка спиралась на філософські засади й категорії. Завершено цю роботу було у 1897 р. Щодо російських філософів, то треба згадати праці відомого інженера **П. К. Енгельмейєра** ("Теорія творчості", 1910 р., та "Філософія техніки", 1913 р.). На межі століть виходять з друку також праці англійських філософів, які розробляли технічну проблематику. Але все це були окремі, розрізнені дослідження.

Загалом же до другої світової війни внесок сучасної техніки у цивілізацію лише оптимістично схвалювався, а безперервний технічний прогрес здавався чимось навіки даним та стверджуючим ідею панування людини над природою. Справжня зацікавленість у філософському тлумаченні проблем техніки виникає пізніше і починається із всесвітніх філософських конгресів 1968 р. у Відні, 1973 р. у Варні та 1978 р. у Дюссельдорфі. З того часу кількість друкованих праць, присвячених цій проблематиці, починає стрімко зростати, хоча й пізніше знаходились філософи, які висловлювали сумніви щодо філософських проблем техніки.

Сучасний світ — це технізований простір та технологізований час. Якщо сьогодні раптом зникла б техніка, зникла б і людина. Людство існує і діє не в царині неполоханої природи, а в світі техніки, у техносфері.

Американський філософ та соціолог **Л. Мамфорд** висловив цікаві думки про періодизацію розвитку техніки. Він вважав, що відлік в історії сучасної техніки треба починати з початку другого тисячоліття нашої ери. Спираючись на досвід європейської історії, Мамфорд виділяє три технічні епохи.

Перша "**еотехнічна**" (1000-1750) має в основі "технологію води й дерева". Друга, — "**палеотехнічна**" (від другої половини XVIII ст. до середини XX ст.) спирається на комплекс "вугілля та заліза". І, нарешті, "**неотехнічна**" (яка триває) використовує комплекс "електрики й сплавів". Як бачимо, в основу періодизації покладено основний вид енергії, що використовується в техніці, та "речовину", яка посідає головне місце у створенні технічних приладів.

Сучасна філософія техніки в цілому не є завершеною, більше того, вона досі навіть не являє собою певної філософської цілісності. Переважно це зумовлено "дитячим" віком цієї філософії, відсутністю дослідницьких традицій, систематичності в накопиченому знанні, а також єдності у використуваній термінології.

Свого часу за вирішення різноманітних проблем філософії техніки бралися такі видатні філософи XX ст., як **М. Гайдеггер, Г. Маркузе, Е. Дюркгейм, А. Бергсон, К. Ясперс**. Проте навіть їм не вдалося створити несуперечливі, цілісні й систематизовані рішення. Більше того, своєрідна, свідомо ускладнена мова творів М. Гайдеггера, приміром, зумовлювала незрозумілість цих робіт для більшості практичних інженерів. А К. Ясперс, що критикував у своїх працях антропологічні наслідки технічного прогресу для індивіда та суспільства, не дуже заглиблювався у предмет своєї критики. Отже, нагальне постала проблема необхідності специфічної міждисциплінарної підготовки дослідників щодо філософії техніки.

Філософія релігії – наука і навчальна дисципліна, предметом якої є філософська інтерпретація релігії. В широкому смислі слова вона існує стільки, скільки і філософія в цілому. Філософія релігії у вузькому значенні – це автономне філософське вчення про Бога, вищі сутності. Наприклад, вчення Платона, Томи Аквінського, І.Канта тощо. Існує філософське релігієзнавство і філософська теологія. Філософське релігієзнавство – це філософське осмислення релігії, релігійного ставлення людини до дійсності, до божественної реальності. Філософська теологія – це філософсько-релігійні концепції буття віруючого.

Філософія права — розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Предметну сферу сучасної філософії права визначають проблеми природи і сутності права, його специфіка та особливості, співвідношення права з іншими соціальними нормами, питання сенсу, місця і значення права в системі філософського вчення про світ, людину, суспільство. Буття права передбачає й охоплює правову визначеність й упорядкованість світу людського буття, праворозуміння і правовий підхід до основних відносин, форм, інститутів і установ у суспільному житті людей. Тому предметна сфера філософії права традиційно охоплює й проблеми філософії держави.

Як самостійна теоретична загальнонаукова дисципліна (подібно до теорії держави і права, соціології права, історії правових і політичних вчень тощо) філософія права виконує певні загальнонаукові функції методологічного, гносеологічного, аксіологічного характеру. У взаємозв'язку з іншими видами і засобами вивчення права вона є найвищою духовною формою пізнання права, осягнення й утвердження його сенсу, цінності та знання в життєдіяльності людини і людства загалом.

Філософія економіки — сфера філософського знання про сутність економічного буття людини в багатовекторному полі соціуму й гуманістичному аспекті. Філософія

економіки розглядає систему господарювання як багатомірний, суперечливий, об'ємний світ (світ суспільства і природи), який перебуває у постійному русі й розвитку. Специфіка філософського знання допомагає піднятися над зовнішнім, буденним аналізом поверхневих явищ та їх властивостей, проникнути в сутність глибинних економічних процесів, які неможливо збагнути ні досвідом, ні практикою, оскільки вони виходять за межі раціонального осягнення, але є буттєвими і за певних обставин достатньо відчутними. Завдяки цьому філософія економіки здатна розкривати багатшу за змістом і сутністю економічну реальність. Філософський підхід дає змогу розглядати економіку як складну, відкриту, нелінійну систему з її незворотністю, можливістю виникнення нових зв'язків і відношень, з'ясувати місце і роль поодиноких людських зусиль у цій системі, які за певних станів соціального середовища можуть суттєво впливати на макросоціальні процеси.

Визначаючи суспільну взаємообумовленість різних типів розподілу і кооперування людської діяльності, перспективи її змін, філософія економіки вирішує методологічне і світоглядне завдання. Вона не лише задає систему координат, а й продукує найскладніші фрагменти загальної картини економічної реальності, виявляє необхідні орієнтири, завдяки яким людська особистість здійснює перспективне моделювання власної життєвої поведінки, створює необхідні й різноманітні умови для свого існування і розвитку.

Філософія політики – це наука про найзагальніші підстави і можливості політики, про співвідношення в ній об'єктивного і суб'єктивного, закономірного і випадкового, суцього і належного, раціонального і ірраціонального. Проблематика політичної філософії обертається немов би між двома полюсами. Один полюс становить об'єктивна реальність держави і влади, яка не може бути скасована за людськими бажаннями. На іншому полюсі знаходиться "політична людина" з її свободою волі, моральними принципами, ідеалами, системою цінностей, нехтування якими загрожує суспільству розпадом. Таким чином, філософію політики цікавлять причинно-наслідкові зв'язки політики і влади, їх соціальний зміст, втілення політики в матеріальних та ідеальних формах, проблема держави і громадянського суспільства, політичної свідомості, її співвідношення з мораллю, релігією, мистецтвом тощо.

Філософія моралі. Життя людей в суспільстві підпорядковується не тільки правовим, а й моральним регулятивним принципам, що вивчається етикою - вченням про мораль. Моральність - це історично сформована система неписаних законів, основна ціннісна форма суспільної свідомості, в якій знаходять відображення загальноприйняті нормативи і оцінки людських вчинків. Моральна свідомість включає в себе принципи та норми моральності. Філософія моралі зосереджує свою увагу на певній сфері життя людини і суспільства. Вона включає в себе мораль, філософську рефлексію про неї - етику, а також методологію етики або метаетику. Важливою для філософії моралі є проблема виникнення моральних норм: як вони виникають, кому служать, що за ними стоїть? Відповіддю може бути: Бог, людина, суспільство, соціальне схвалення і осуд. У число основних категорій входять: "добро", "зло", "обов'язок", "совість", "честь", "гідність", "щастя", "любов", "дружба", "сенс життя". Ці категорії є не тільки теоретичними поняттями етики, а й основними поняттями моральної свідомості, якими користується людина, оцінюючи ті чи інші вчинки людей, і завдяки яким суспільство здійснює моральну регуляцію поведінки людей.

Лекція 15. Філософська антропологія та філософія культури

Філософська антропологія (філософія людини) - в широкому смислі слова – це вчення про природу і сутність людини; у вузькому – напрям західноєвропейської філософії першої половини ХХ ст., яке базувалося на філософії життя В.Дільтея, феноменології

Е. Гуссерля, яке намагалося створити цілісне вчення про людину шляхом використання і поєднання психології, біології, етології, соціології, а також релігії.

Цю галузь філософського знання започаткували **Макс Шелер** (1874 – 1928) і **Гельмут Плеснер** (1892 – 1985). Пізніше виходять роботи **Арнольда Гелена** (1904 – 1976).

Філософи на різних етапах розвитку філософії прагнули розгадати природу людини, віднайти в ній своєрідне щось, завдяки чому людина є людиною. Водночас зміст, розуміння цього сутнісного чинника інтерпретувалися по-різному, що цілком закономірно з огляду на різні епохи, в яких жили філософи, і на надзвичайно складний та суперечливий об'єкт вивчення — людину. Тому доцільними є виокремлення не якогось одного, а кількох невід'ємних ознак людського, зокрема:

— **наявність розуму** (ця концепція найпоширеніша і досить стійка. Від Арістотеля до І. Канта, від Г. Гегеля і К. Поппера вона майже не зазнала суттєвих змін);

— **соціальність** (людина є істотою, буття якої через необхідність (потреба добування їжі, захисту і відтворення собі подібних, набуття власне людських якостей) пов'язане з соціальною організацією);

— **цілеспрямована діяльність** (людина є істотою, що свідомо творить. Тварина діє завдяки властивій їй структурі інстинктів, а людина реалізує себе через цілеспрямовану діяльність із створення необхідних умов для задоволення її біологічних, соціальних і духовних потреб передусім створенням знарядь праці);

— **здатність творити символи**, насамперед слово (завдяки слову людина спілкується, полегшує і поліпшує процес суспільної діяльності — трудової, соціальної, політичної, духовної);

— **духовність** як міра якості особи, її людськості (те, що надає людині неповторної унікальності з-поміж усього живого на планеті; те, що властиве тільки їй. Ця визначальна якість є не зовнішньо сформованим феноменом, а надбанням активності самої людини, самоспрямованої на задоволення своїх внутрішніх природних потреб).

В повсякденній мові люди використовують поняття «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність», які іноді вживають як взаємозамінні, тотожні. Ці поняття є однопорядковими, але не ідентичними. Найбільш загальним поняттям є «людина».

Людина — поняття, що відображає загальні риси людського роду, тобто характеризує родову істоту.

Індивід — в широкому сенсі слова – представник класу об'єктів, член певної множини. Це окремий представник людського роду, окремо взята людина. Віктор Франкл писав «Бути – означає відрізнитися» (принаймні, за положенням в проторі). Індивід має природні ознаки (зріст, колір, форма).

Індивідуальність — неповторний, самобутній спосіб буття конкретної особи як суб'єкта самостійної діяльності, індивідуальна форма суспільного життя людини на протигагу типовості, загальності. Вона виражає власний світ індивіда, його особливий життєвий шлях. Виявляється в рисах темпераменту, характеру, у специфіці інтересів, якостей інтелекту, потреб і здібностей індивіда. Людина стає індивідуальністю, коли її особистість збагачується одиничними та особливими, неповторними властивостями. На рівні індивідуальності природні ознаки перетинаються з загальнолюдськими ознаками (спроможність до праці, мислення, мови, спілкування). Індивідуальність – це індивід в процесі соціалізації. Індивідуальність є носієм неповторних рис, це ще своєрідність, як зі знаком «+», так і «-».

Особистість — людина як конкретна форма поєднання індивідуально-неповторного і загальнолюдського. Це людський індивід, узятий в аспекті його соціальних якостей (погляди, цінності, інтереси, моральні переконання тощо), тобто це людина, що пройшла процес соціалізації. Особистість втілює перетин ліній руху від унікальних смислів до загальнолюдських цінностей, а від них знову до власних смислів. Особистість обумовлює

вкоріненість людини у буття, надає можливість самобуттю, спроможності до спротиву небажаним зовнішнім впливам. Водночас особистість – це носій прагнень до вдосконалення світу і самого себе. М.Бердяєв казав, що особистість – це «прорив духа в природу».

Проблема сенсу життя виникає перед конкретною людиною або тоді, коли вона, відхиляючись від повсякденних справ, усвідомлює свою кінцевість, або тоді, коли за різними причинами вона втрачає віру у цілі та ідеали, якими жила. В підсумку, на перший план виходить фундаментальне питання: “Чи варто жити і навіщо жити?” Поняття сенсу життя відображує суттєві характеристики людського буття і тому пов’язано з такими поняттями як любов, віра, надія, свобода, краса, праця, свідомість, смерть тощо. Сенс життя людини полягає в шуканні цього сенсу, але сам пошук як раз і є життям людини. Припиниться пошук — урветься людське життя. Філософський аспект даної проблеми передбачає розгляд наступних питань:

- Сенс життя людини міститься в кожній окремій життєвій ситуації або усвідомлюється в кінці людського життя?
- Чи виражається він у вищих (божественних) або в повсякденних земних цінностях?
- Чи пов’язаний він із загальнолюдськими або індивідуальними цінностями окремої людини?

Відомий дослідник цієї проблеми В.Франкл стверджує відносність смислу людського життя. В самому загальному вигляді смисл життя визначається ним як ставлення конкретної людини до тієї ситуації, в якій вона перебуває в кожен дану мить. За думкою Франкла, існує ряд основоположних цінностей, орієнтуючись на які людина здійснює пошук сенсу життя:

- цінності творення (творча трудова діяльність);
- цінності переживання (краса природи, мистецтва);
- цінності спілкування (любов, дружба, співчуття);
- цінності подолання людиною самої себе, здобування влади над собою (своїми інстинктами, потягами, пристрастями).

Доки людина живе, вона має можливість реалізовувати певні цінності. Сенс життя може бути виражений і іншими параметрами: право на життя, смерть, безсмертя. Право на життя, “святість життя” визначається його первинною заданістю. Смерть є критерієм тієї вищої цінності, заради якої людина здатна віддати своє життя і яку вона визначає для себе інтуїтивно: Бог, Вітчизна, любов, діти та ін. І, нарешті, пошук безсмертя у вигляді пам’яті людства, нащадків, прагнення до злиття душі з Богом та ін. Пошук і вивчення смислу життя людиною завжди носить індивідуальний особистісний характер.

Людина — істота творча за своєю суттю. Ще Платон довів невіддільність "еросу" (потяг недосконалого до досконалості, що підносить людину, "немовби шаблями сходів угору") від суті людини. У ній іманентне існує "тенденція не переступати власні межі" (Б. Паскаль), запал пристрасті підняти над собою (М. Шекспір). І цей одвічний людський потяг до творення, вдосконалення знаходить свій вияв у такому універсальному явищі, яким є культура.

Різноманітність проявів людського духу, життєвих і практичних установок, проривів у новий вимір історичного буття породив широкий спектр різноманітних індивідуальних форм культури, що пронизують усі сфери суспільства. До того ж наявну поліфонію виявних форм культури доповнює небувале до цього інтенсивне взаємопроникнення культур, зростання їх ролі у людському житті. Культура, за словами В. С. Біблера, стає формою буття і спілкування людей різних культур минулого,

сьогоднішнього і майбутнього, формою діалогу культур, формою самодетермінації індивіда, засобом вільного вирішення і зміни власної долі.

Диференційовані культурні форми народів планети містять у собі незліченну кількість усіляких творчих сил і станів, зовнішніх і внутрішніх форм життя. Осягнути їх, об'єднати в єдине ціле, зазвичай, практично неможливо. Водночас нам необхідна єдність переконань, оскільки будь-яка культурна праця є свідомою творчістю життя, що, можливо, не завжди актуально усвідомлюється нами. Річ у тім, що всі окремі, безмежно різні культурні функції тісно пов'язані із своїм окремим змістом, а носії цих функцій часто знають про них лише те особливе, що відрізняє їх один від одного, але ж кінцева цінність їх усе ж дається лише в єдності системи, яка забезпечується єдністю культурної свідомості, єдністю світогляду. Тому, щоб набути, усвідомити цю єдність, необхідно осягнути сутність функцій, що репрезентують те спільне, що має місце в усіх конкретних культурних діяннях, яким би різним не був оброблюваний ними зміст, а це означає, як справедливо підкреслює Вільгельм Віндельбанд, не що інше, як самосвідомість розуму, що самостійно породжує свої предмети і в них царство власної значущості. Досягається останнє тільки на рівні філософського мислення, зокрема **філософії культури**. Тільки у її сфері культура стає цілісністю, оскільки в ній вона осмислює сама себе, усвідомлює сама себе, стає культурою для самої себе. Через наявність такої самосвідомості культура стає самоструктуруючим явищем, складові якого не лише взаємодіють, а й доповнюють одна одну. Тільки завдяки філософській рефлексії, тільки завдяки тому, що культура сама себе осягає, вона стає для себе самої дійсністю. Та вона дійсна або, скоріше, взагалі реалізує себе лише настільки, наскільки реалізує себе для самої себе, оскільки вона є самоіснування свідомості, а свідомість є свідомістю, лише оскільки вона усвідомлює сама себе. Лише у філософії свідомість усвідомлює себе як само себе здійснююче, як через саму себе для самої себе реалізує; тільки у філософії досягає вона кінця свого шляху, тільки в ній вона вінчає своє для-себе-становлення, своє самоздійснення.

У філософії культура протиставляє себе саму собі, виходить за власні межі, осягає і осмислює себе, але сама завдяки цьому, як зазначає Р. Кронер, вона водночас і об'єднується із самою собою, стає для себе самої поняттям і дійсністю.

Філософія культури, або **культурфілософія** термін, введений німецьким романтиком **Адамом Мюллером** (1770-1829), — виявляє своєрідну єдність сутнісних основ культурного процесу, інваріанти соціодинамічних моделей, архетипні ситуації, закономірності повторення і перевтілення постійних складових культури. Завдяки філософському осмисленню опановуються різноманітний людський досвід, можливості залучення особи до культурного космосу.

Що ж таке культура? Який має зміст слово, що є в лексиконі майже кожної людини? Дати однозначну відповідь на ці питання непросто. Одні під культурою розуміють цінності духовного життя, інші звужують це поняття, зводячи його лише до явищ, літератури, мистецтва, кіно тощо. Треті під культурою взагалі розуміють лише певну ідеологію, що покликана бути фоном для виконання господарських робіт, або якісну характеристику людської поведінки. І це далеко не повний перелік різного виявного сенсу змісту поняття "культура", що охоплює собою надзвичайно багате, різноманітне явище. Звідси й плюралізм думок щодо його конкретного визначення. За підрахунками американських культурологів Альфреда Кребера і Клайда Клакхона, з 1871 по 1919 р. існувало всього сім визначень культури. Одним із перших вони вважають визначення англійського історика культури XIX ст. **Едуарда Барнетта Тайлора**, яке він дає у своїй книзі "Первісна культура". Із 1920 по 1950 р. з'явилося ще 157 визначень цього поняття. Через 20 років французький культуролог А. Моль наводить уже 250 варіантів визначення поняття цього феномена. Сьогодні ж їх налічується понад 500, що засвідчує багатогранність і надзвичайну складність культури як явища.

Термін "культура" походить від латинського слова "*cultura*", що в дослівному перекладі означало "обробіток", "догляд" ґрунту, ефективну сільськогосподарську

діяльність. Воно вказувало як на перетворюючу активність людини щодо природи, так і здебільшого на вміння, майстерність, що їх виявляла людина у праці. Тобто вже у початковому змісті цього терміна достатньо чітко виявлена єдність культури, людини та її діяльності. Воно, на відміну від поняття "*natura*" (природа), означало "створення", "позаприродне". Світ культури, будь-який її складник сприймається не як результат дій природних сил, а як надбання зусиль самої людини, спрямованих на вдосконалення, зміну того, що безпосередньо дане природою.

Культура є те, що "не натура", "не природа". Вона — надприродний результат життєдіяльності людини, механізм трансформації її тваринного буття в соціальний стан, набуття власне людських рис, властивостей, ознак. То теми, табу, заповіді, традиції, моральні норми, право і закон — специфічні культурні форми регуляції пристрастей, бажань і поведінки людей у суспільстві.

Звичайно, надприродний вид діяльності не виключає із культури природних факторів, їх зміст, якість далеко не байдужі для її стану. Різні природно-географічні умови життя, як і специфічні тілесні потреби людей, детермінують і різні особливості праці (зокрема виготовлення її знарядь), побуту, звичаїв, уявлень про прекрасне тощо. Культура є людською діяльністю щодо зміни природи аж до її перетворення в "своє інше", в щось штучне, але ґрунтом, основою такої перетворюючої діяльності є природа, природне. Культура існує всупереч і завдяки природі. Збереження обох сторін даної суперечності є умовою збереження людського характеру культури.

Взаємозв'язок, взаємовідносини природи і культури онтологічно об'єктивні, історичні. Тому тип культури, її доля залежать від шляхів розв'язання суперечностей між природним і штучним, створеним людиною. У найбільш загальному контексті, як правило, у генезі таких відносин виокремлюються три основні етапи: **перший** — коли природа визначає зміст культури, що відображає у першу чергу потребу в пристосуванні до неї, страх перед її силою; **другий** — коли в культурі свідомо постають завдання боротьби з природою, досягнення максимальної свободи від неї; **третій** — коли "штучне", створене людиною домінує над природою і людиною, тобто коли має місце експансія "штучного середовища", ви тіснення й екранування ним природної реальності та людини, зокрема як тілесної істоти.

Сутність культури можна зрозуміти тільки через діяльність людини. Поза людиною, її діяльністю, що здійснюється адекватно до закономірностей предмета (природи), на який вона спрямована, культура відсутня. Вона породжена тим, що людина, забезпечуючи умови свого існування, змушена постійно звертатись у навколишню реальність у пошуках необхідної енергії, інформації, прагнула віднайти сенс власного життя, вдосконалюючи при цьому себе і світ навколо себе.

Людина створює і живе у світі культури. Тож культура є надбанням людського буття. Тому виявити її сутнісні начала можна лише шляхом аналізу даних антропології й історії. **Культурогенез** у контексті антропогенезу здебільшого розглядається як зародження **матеріальної культури** (знаряддя праці, предмети побуту), **духовної культури** (мислення, воля, мова) і **культури людських відносин** (суспільна воля, норми поведінки, табу).

Багато дослідників вважають, що сутність людини слід розглядати як таку, що принципово співвідноситься з аналізом сутності культури. Перша людина була не стільки "людиною розумною", скільки "людиною культурною".

Виділившись із природи, людина (якщо взяти до уваги гіпотезу її земного походження) змушена сама себе формувати ("Культура — феномен самодетермінації людини" — В. С. Біблер) шляхом творення культури. Тобто проблема буття культури задана буттям людини у світі речей, світі ідей і світі людей.

Тож культуру як явище можна розглядати у двох аспектах. **Перший** — як те, що виокремлює людину з природи, що є формою адаптації людини до природи. За таких умов культура постає як *система здатностей людини*, завдяки яким вона лаштує свої

стосунки з природою. **Другий аспект** — як узагальнююча характеристика людини, певний щабель її саморозвитку, зовнішній вияв духовної сутності людини. Тут культура постає як *людиновимірність*. Тобто поняттям "культура" позначають як смислову відмінність буття людини від буття природи, так і власні смислові ресурси людського буття. Таким чином, широке поняття культури охоплює увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і "репрезентований", тобто штучний, позаприродний світ, що включає в себе різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе. В аксіологічному аспекті культура — це сукупність досягнутих у процесі освоєння світу матеріальних і духовних цінностей, а в гуманістичному — найважливіший фактор духовного розвитку людини, вияву її творчих здібностей.

Лекція 16. Аксіологія: цінність буття

Особистість і суспільство багато в чому зумовлені своєю системою цінностей. Не випадково, що в перехідні періоди суспільного розвитку проблема цінностей виходить на перший план. Змінюється суспільство – відбувається і переоцінка цінностей. За запереченням старих цінностей приховано заперечення старих форм життя суспільства і окремої людини.

Людина своїм існуванням виділена з світу. Це змушує її диференційовано відноситися до фактів свого буття. Людину завжди цікавить не об'єкт як такий, сам по собі, а значення об'єкту для неї, для задоволення її потреб. Індивід диференціює факти свого життя за їх значущістю, оцінює їх. Цінністю для людини є все, що має для неї певну значимість, смисл.

Людина вступає в різноманітні відношення зі світом. Вона пізнає, оцінює і практично перетворює його. Оцінне відношення людини до світу вивчає аксіологія, або теорія цінностей.

Аксіологія (грец. *axios* — цінність, *logos* — вчення) — **філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.**

Цінністю вважається будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе.

Цінність — феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей.

Кожній сфері буття людини відповідають певні цінності.

- **Природні цінності** – це те, що природа надала в користування людині — чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки і моря. Негативними природними цінностями є брудне повітря, землетруси, вулкани, смерчі та інші природні явища, які завдають шкоди господарській діяльності.
- **Біологічні цінності** - здоровий стан організму, а їх антипод — хвороба.
- **Психічні цінності** - певні душевні стани— відчуття комфорту, піднесеності, закоханості, радості, щастя та ін. Протилежними їм є переживання смутку, нещастя, горя.
- **Соціальні цінності** - зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, демократія. Їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни.
- **Духовні цінності** - найвищі ідеали людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, святість) і предмети культури, в яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні і юридичні системи, наукові теорії). Їх антиподами є зло, неістина, потворне, несправедливість, гріховність і явища, в яких вони втілились.

Натуралістичний психологізм представлений американським філософом **Дж.Дьюї**. Цінності – це об'єктивні фактори, які можна спостерігати емпірично. Класифікація цінностей

1. Виділяють **цінності-цілі, або вищі (абсолютні) цінності, і цінності-засоби (інструментальні цінності)**.

Цінності-цілі - це найзагальніші життєві орієнтири, які не потребують обґрунтування, а мають значення самі по собі. Їх людина сприймає на віру, вони є очевидними для неї. Такими цінностями є, наприклад, істина, добро, прекрасне, життя, кохання, щастя.

Цінності-засоби втілюють у собі певну ситуативну мету, вони служать засобами досягнення інших, значиміших цілей.

Цінності-цілі та цінності-засоби мають узгоджуватися між собою. Неможливо діяти погано, аби досягти чогось високого.

2. Кажуть про **цінності позитивні і негативні**, маючи на увазі їх соціальне значення і наслідки їх реалізації. Мова йде про цінності домінуючої культури і контркультури.

3. Можна виділяти **матеріальні і духовні цінності**. Матеріальні цінності - це цінності, що пов'язані з практичною діяльністю, мають речову форму і залучені в суспільно-історичну практику. Духовні цінності є віртуальними, але не менш значущими, ніж матеріальні. Це естетичні, етичні, релігійні, наукові, політичні та ін. цінності. Духовні цінності пов'язані з результатом і процесом інтелектуального та емоційно - образного відображення дійсності. Духовні відрізняються від матеріальних ще тим, що вони не носять утилітарного характеру, не амортизуються в процесі споживання, не мають меж споживання, довговічні.

Важливо підкреслити, що всі вони перебувають між собою в тісному взаємозв'язку і єдності і утворюють цілісність світу кожної людини.

В літературі можна зустріти і таку класифікацію:

- **Вітальні цінності** – життя, здоров'я, якість життя, природне середовище.
- **Соціальні цінності** – соціальне становище, статус, працьовитість, багатство, професія, сім'я, терпимість, рівність людей між собою.
- **Політичні цінності** – свобода слова, законність, мир.
- **Моральні цінності** – добро, благо, любов, дружба, обов'язок, честь, порядність.
- **Релігійні цінності** – Бог, божественний закон, віра, спасіння.
- **Естетичні цінності** – краса, ідеал, гармонія.

За ступенем поширеності духовні цінності можуть бути загальнолюдські, національні, станово-класові, локально-групові, сімейні, індивідуально-особистісні.

Загальнолюдські цінності розділяє максимальна кількість людей. Це всі найважливіші життєві істини, всі шедеври світового мистецтва, стійкі норми моралі.

Національні цінності займають важливе місце в житті будь-якого народу. Вони більш конкретні, ніж загальнолюдські цінності.

Станово-класові цінності пов'язані з інтересами і світовідчуттям окремих класів і соціальних груп.

Локально-групові цінності об'єднують порівняно невеликі групи людей як за місцем їх проживання, так і за віком.

Сімейні цінності передаються з покоління в покоління. Це позитивні сімейні цінності (моральні, професійні, митсецькі, побутові).

Індивідуально-особистісні цінності – все, що є близьким і значущим для окремої людини. Вони можуть бути запозичені в соціально-культурному середовищі або створені в результаті індивідуальної творчості.

Функції цінностей

Цінності відіграють важливу роль в житті суспільства, оскільки заради них людина діє. Загалом цінності виконують такі функції:

1. Функція конститування сенсу життя. Наявність цінностей в світі надає життю сенсу. Людина буде діяти заради того, що є для неї значущим.

2. Орієнтаційна функція цінностей.

3. Нормативна функція цінностей.

Тестові завдання до 4 модуля

З наведених тверджень виділіть те, яке найбільш повно і правильно розкриває суть соціальної філософії:

це наука про суспільство;

це наука про найбільш загальні закони розвитку суспільства;

це наука, яка вивчає суспільство як цілісну систему крізь призму людини та самоцінності гуманістичних пріоритетів;

це наука, яка вивчає соціальне детерміноване відношення «людина-світ».

це наука про закони та форми міркувань.

До головних методологічних принципів соціальної філософії належать:

принцип класового підходу

принцип конкретно-історичного підходу

принцип системності

принцип партійності

принцип об'єктивності

До основних функцій соціальної філософії не відносяться:

методологічна;

світоглядна;

ілюзорно-компенсаторна;

ідеологічна;

пізнавальна;

Формами суспільної свідомості не є:

політика;

релігія;

право

мораль;

атеїзм.

Серед класифікації соціальних груп виділяють :

Великі
Малі
Середні
Величезні
Національні

Суспільна ідеологія:

сукупність різних ідей;
сукупність відчуттів;
система теоретичних поглядів, в яких з позицій певних соціальних сил дається систематизована оцінка соціальної дійсності;
засіб впливу на масову свідомість;
теорії, гіпотези, концепції, ідеї.

Це неправильно, що суспільно-економічна формація:

характеризується певним способом виробництва;
включає в себе певні продуктивні сили і виробничі відносини;
відображає той чи інший відрізок всесвітньої історії відповідно до провідної для даного часу традиції суспільного розвитку;
характеризується певним побутом, культурою і способом життя;
служить єдиним методом періодизації історії.

Виробничі відносини відображають:

відношення між людиною і природою в процесі виробництва;
відношення між людьми в процесі розподілу, обміну та споживання суспільного продукту;
відношення між людьми в процесі виробництва;
відношення між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту;
відношення між людьми в процесі споживання суспільного продукту;

Свідомість - це явище:

надприродне
соціальне
біологічне
біосоціальне
ілюзорне

Політична форма свідомості - це:

свідомість мас;
сукупність ідей, які виражають корінні інтереси класів, націй, держав;
негативні та позитивні емоції людей;
суспільна думка різних прошарків населення;
специфічний прояв духовної життєдіяльності людини.

Принцип класовості у політиці розвивали:

Арістотель;
Епікур;
К.Маркс;

Е.Фромм.

Типами політичних режимів є:

султанат;
демократія;
авторитаризм;
монархія;
тоталітаризм.

Культура — це:

продукт людської діяльності;
продукт природи;
зовнішня, інституалізована форма певного етапу розвитку суспільства;
суттєва характеристика людської діяльності;
спосіб освоєння людиною світу, що включає природу, суспільство і внутрішній світ самої людини.

Ознаками культури не є:

те, що пройшло через людську перетворюючу діяльність („друга природа”, створена людиною)
способи, технології, методи творення культурних явищ;
сукупність найвищих духовних і матеріальних цінностей;
все, що існує об'єктивно;
те із створеного людьми, в чому можливості людини проявились максимально повно і досконало.

Культура виконує такі функції у суспільстві:

спосіб вияву, здійснення і творення сенсів.
регулятивну та виховну;
санітарну;
ілюзорно-компенсаторну;
трансляції досвіду, знань, опредмечених результатів людської діяльності;

Співвідношення понять «культура» і «цивілізація» полягає у тому, що:

ці поняття тотожні за своєю суттю;
поняття «культура» ширше поняття «цивілізація»;
поняття «цивілізація» ширше поняття «культура»;
«цивілізація» позначає рівень розвитку «культури»;
ці поняття несумісні за своєю суттю.

Новими реальностями сучасної епохи є:

неможливість розв'язання проблеми насильства;
усвідомлення людством себе як єдиного цілого;
відкриття закону різноманітності форм суспільного розвитку;
тенденція до уніфікації суспільного розвитку;
реальність загрози самознищення.

Поняття “ноосфера” було введено:

В.І. Вернадським;
Т. Мором;
Т. Мальтусом;
Гегелем;

Ніцше.

Урбанізація — це:

філософський термін, котрим позначають «світ як ціле» або «все суще»;
історичний процес швидкого зростання ролі міст у розвитку суспільства;
хижацьке відношення людини до природи;
індустріалістська раціональність;
термін для позначення історії розвитку організмів.

Згода з яким положенням веде до “географічного детермінізму”?

природне середовище — необхідна умова існування людей;
географічне середовище може прискорити або уповільнити прогрес суспільства;
географічне середовище визначає політичний лад, культуру, економіку і мораль народу, що живе в ньому;
закони розвитку природи відмінні від законів розвитку суспільства;
закони розвитку природи і розвитку суспільства важливі для людини.

Для якої сфери життя суспільства характерні глобальні проблеми людства?

економічної;
соціальної;
політичної;
соціально-екологічної;
для всіх згаданих.

До сучасних екологічних проблем відноситься:

зростання народонаселення і проблема забезпечення його харчуванням;
загроза третьої світової війни;
вичерпність природних ресурсів;
енергетична криза;
забруднення навколишнього середовища;

Що є визначальною ознакою для поняття "цінності"?

справедливість і добропорядність
коштовності, багатство
те, що значиме в житті
те, що є необхідним у житті

Основна категорія соціальної філософії марксизму, яка фіксує суспільство на певному етапі розвитку його продуктивних сил і відповідних до них виробничих відносин:

корпорація;
нація;
формація;
цивілізація.

Основна форма відчуження людини з точки зору К.Маркса:

релігійна;
соціально-політична;
економічна;
сфера мистецтва

Демократія – це:

філософська, політична та економічна теорія, а також ідеологія, яка виходить з положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного ладу;

ідейно-політичні, ідеологічні і культурні течії, що спираються на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті;

форма правління в державі, при якій єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ;

ідеологія культури сильної особистості, агресивного шовінізму та расизму.

Хто з названих філософів не був представником теорії коловороту локальних цивілізацій:

О.Шпенглер;

А.Тойнбі;

П.Сорокін;

К.Маркс.

Представником психологічного напрямку в соціальній філософії був:

О.Конт;

Г.Тард;

Т.Парсонс;

Г.Спенсер.

Що розуміють під категорією «політична влада» в правовій державі:

використовування елітою своїх переваг;

управління слабими з боку сильних;

делегування суспільством державі політичних повноважень;

уміння нав'язати свою волю іншому.

Прихильники якої політичної ідеології абсолютизували принцип «держава – нічний сторож»:

анархізм;

лібералізм;

консерватизм;

соціалізм.

Як називається політична концепція, прихильниками якої були М.Драгоманов і

Б.Кістяківський:

соціал-демократія;

лібералізм;

консерватизм;

націоналізм.

Хто з названих нижче вчених був представником циклічної теорії розвитку соціальної системи:

О.Конт;

Г.Спенсер;

Т.Парсонс;

П.Сорокін.

Як називається соціальний процес, завдяки якому відбувається взаємне культурне проникнення і формується спільна культура, яку поділяють всі учасники процесу:

кооперація;
амальгамація;
приспосовування;
асиміляція.

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Абсолют — те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютном розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель).

Агностицизм — філософська позиція, згідно з якою неможливо однозначно довести відповідність пізнання дійсності, а отже — вибудувати істинну всеосяжну систему знання (Юм, Кант, Сантаяна, позитивісти).

Аксіологія — вчення про цінності. Окрема філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аналіз — метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія — напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Антропологія філософська - філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Апріорі — ідеї чи форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні в свідомості до досвіду, не набуті з досвіду.

Аскетизм — моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

Атман - в давньоіндійській релігійно-філософській традиції суб'єктивне духовне начало, душа, «Я». Це всепроникне духовне начало, Я, незмінна душа особи в потоці перетворень сансари. Носій принципу індивідуальності.

Атрибут — невід'ємна властивість речі, субстанції. За Декартом, атрибутом матерії є протяжність, душі — мислення.

Брахман - в давньоіндійській релігійно-філософській традиції вища об'єктивна реальність, безособове абсолютне духовне начало, яке не має ніяких властивостей. Всесвіт має початок у Брахмані, до нього і повертається після свого руйнування.

Буття — 1) найбільш загальна визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, ми констатуємо її буття; 2) найбільш загальна властивість всього сущого (і матеріальні речі та ідеї і цінності мають буття й об'єднуються нами в єдиний наш світ); 3) буття як об'єктивне існування на противагу фантому, ілюзій.

Верифікація — у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Вона полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів.

Відчуження — термін, який широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фюрбах) і марксизмі для характеристики суперечності (напруги, ворожості) у відношенні суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні відчуження — це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю.

Волюнтаризм — течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональний, тобто несвідомий первень. Найбільш відомі представники — Шопенгауер, Ніцше.

Герменевтика — один з філософських методів, який широко застосовується в гуманітарних науках. Суть герменевтики полягає в тлумаченні, розумінні феноменів культури. Головні проблеми герменевтики — залежність інтерпретації певного феномену від контексту культури і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гіпотеза — припущення, недоведене твердження. В науці — здогадка, яка вимагає фактичних підтверджень.

Гносеологія — теорія пізнання, одна з основних філософських дисциплін (поряд з онтологією), яка досліджує закономірності процесу пізнання. Особливого розвитку набула у філософії Нового часу.

Гуманізм — 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування світської культури, незалежної від релігії; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з "вічних цінностей" і "природних прав".

Дао — одне з найважливіших понять китайської філософії. Це всезагальний закон, який вносить порядок в хаос речей. Дао означає Шлях осягнення законів природи, її закономірностей, універсальний гармонізуючий принцип.

Де — це загальний космічний принцип, що визначає для кожного об'єкта належну форму і послідовність майбутніх йому трансформацій, це втілення певного внутрішнього життєвого принципу, це прояв тотальної суті світу в реальності.

Дедуція — метод пізнання, в основі якого лежить рух думки від загального до одиничного.

Деїзм — філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається в хід справ.

Детермінізм — пояснення явищ на основі причинної зумовленості.

Дефініція — визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку видових особливостей. Наприклад, "береза — це дерево з білою корою".

Дискретність — перервність.

Діалектика — один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого лежить взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Гегель, Маркс). Основні ідеї діалектики за Гегелем: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Діалектичний матеріалізм — термін, яким позначалась філософія К.Маркса, що поєднувала матеріалізм і діалектику.

Дуалізм — світогляд, який основоположними вважає два рівноправних і протилежних начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух — ідеальний первень (принцип) на противагу природі як матеріальному первню. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух — настанова на всезагальне — моральні, релігійні і правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

Евристика — наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості й намагається віднайти його закономірності.

Екзистенціалізм — філософська течія Заходу, основною проблемою якої є існування (екзистенція) людини, яка трактується як суб'єктивно-неповторний і недосяжний для розуму (ірраціональний) потік переживань.

Еклектика - поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів.

Еманация — у вченні неоплатоніків "випромінювання" вищими формами буття нижчих.

Емпіризм — 1) течія в гносеології, яка вважає чуттєвий досвід головним джерелом знання і критерієм істини. Емпірики применшують роль розуму в пізнанні; 2) напрям у філософії Нового часу (Бекон, Локк, Юм), прибічники якого орієнтувались на чуттєвий досвід.

Епістемологія — те ж, що і теорія пізнання або гносеологія. Вживається переважно до вчення про наукове пізнання.

Естетика — філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії естетики – прекрасне, трагічне, комічне.

Етика — філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Зміст і форма — категорії філософії; зміст — те, що підлягає "формуванню", це — елементи (складові) певної системи, форма — структура, принципи організації змісту. В процесі пізнання ми формалізуємо зміст (переводимо його в графіки, формули). Це — **формалізація**. І, навпаки, надаємо певного конкретного значення формалізованим системам. Це — **інтерпретація**.

Ідеалізація — один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворення їх в ідеальні об'єкти, наприклад, точка, абсолютно чорне тіло і т. ін.

Ідеалізм — напрям у філософії, який первинним, вважає ідеальний первень — Бога, дух, розум і т. ін. Згідно з ідеалізмом духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють **об'єктивний** (Платон, Гегель) і **суб'єктивний** (Берклі, Мах) ідеалізм.

Ідеальне — протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог.

Іманентне і трансцендентне — протилежні за змістом поняття в кантівській філософській традиції, які характеризують спосіб буття досліджуваного предмета чи явища стосовно свідомості. Іманентне — це внутрішньо включене в свідомість. Трансцендентне — те, що існує поза свідомістю, наприклад, річ у собі, Бог.

Індукція — логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інтенція — спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні — будинок, у міркуванні — числа, у фантазії — русалки і т. ін.

Інтуїтивізм — течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (Шопенгауер, Бергсон).

Інтуїція — безпосереднє схоплення сутності предмета. В основі інтуїції лежить або вроджена здатність (талановитість) або довгий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

Ірраціоналізм — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт) джерелом пізнання інтуїція почуття.

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей. Гегель вважав, що істина — це система знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини.

Історичний матеріалізм — соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами.

Картезіанство — напрям у філософії XVII-XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив - термін, введений Кантом для позначення безумовного морального обов'язку, веління. Категоричний – безумовний, імператив – веління, наказ. Суть категоріального імперативу Кант формулює так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Категорія — найбільш загальне поняття, форма мислення, в якій відтворюються універсальні властивості речей.

Каузальність (причинність) — взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, при якому одні (причини) породжують інші (наслідок).

Лінгвістична філософія — напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

Логіка — наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні закони логіки: 1) закон тотожності; 2) закон несуперечності; 3) закон виключеного третього.

Логос — у старогрецькій філософії багатозначний термін: світовий розум і закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків виступає як думка і слово Бога.

Майя — в давньоіндійській релігійно-філософській думці магічна сила творіння, ілюзія, позірність. За допомогою майї Бог створює ілюзорне, удаване життя, весь світ об'єктів. Люди, які не мають справжнього знання, схильні вбачати в майї реальність. Те, що ми бачимо, в реальності не існує, це обман.

Матеріалізм — напрям в історичному розвитку філософії, який вважає, що першоосновою всього суцього є матерія, і намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини.

Матерія — філософська категорія, потилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям і причинними зв'язками з іншими речами і процесами.

Метафізика — 1) за Арістотелем, вихідна філософська дисципліна про буття (світ, душу, Бога); 2) у Гегеля і Маркса метафізика означає заперечення діалектики, тобто вчення, яке розглядає речі без розвитку.

Метод — спосіб, знаряддя, алгоритм; послідовність операцій, завдяки яким здійснюється пізнання чи практичне перетворення предмета.

Механіцизм — спрощений підхід до складних, зокрема біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII-XVIII ст.

Модус — у системах метафізики означає властивість субстанції, яка залежить від ситуації. Модус протиставляється атрибуту.

Монада — термін, що вживається на означення єдності, органічної цілності і неподільності. У Ляйбніца — абсолютно прості духовні сутності, які лежать в основі всякого буття, духовний атом.

Монізм — світогляд, який пояснює явища світу, виходячи з однієї субстанції, на відміну від дуалізму і плюралізму.

Натуралізм — тенденція у філософії, яка полягає в намаганні пояснювати складні соціокультурні явища на основі природних закономірностей. В ширшому розумінні під натуралізмом (на противагу суб'єктивізму) розуміють будь-яку філософію, яка виходить з об'єкта (природи) і на основі його закономірностей пояснює суб'єкт. Так, зокрема, розуміє натуралізм Гуссерль.

Натурфілософія — філософія природи; 1) перший етап у розвитку старогрецької філософії (від Фалеса до софістів); 2) філософське вчення про природу (Шеллінг); 3) філософська претензія на останнє слово в розумінні і поясненні природи.

Необхідність і випадковість — протилежні філософські категорії, якими означають форми зв'язку між явищами. Необхідне означає внутрішній, суттєвий, закономірний зв'язок. Випадкове — зовнішній, несуттєвий, ймовірний зв'язок.

Неогегельянство — течія у філософії кінця XIX - початку XX ст., прихильники якої намагались у нових умовах відновити філософію Гегеля. Представники Глокнер, Літт, Бозанкет, Кроче, Джентіле, Ільїн.

Неокантіанство — течія в європейській філософії кінця XIX ст., яка продовжувала традиції трансцендентального ідеалізму Канта. До Марбурзької школи належали Коген, Наторп, Кассіерер, до Баденської — Ріккерт і Віндельбанд.

Неоплатонізм — містико-ідеалістична течія давньогрецької філософії періоду занепаду античності (III-IV ст. н. е.). Поєднавав ідеї Платона, стоїків, піфагорійців з містикою Сходу. Представники — Плотін, Порфирій, Прокл.

Неопозитивізм — сучасна форма позитивізму, яка зводить проблематику філософії до аналізу мови науки. Детальніше див. у тексті.

Неотомізм — філософська доктрина католицизму, об'єктивно-ідеалістичне вчення, яке відроджує і модернізує філософію Т.Аквінського. Див. у тексті.

Нігілізм — заперечення загальноприйнятих цінностей і норм. Одним з проявів нігілізму є "переоцінка цінностей" Ніцше.

Номіналізм і **реалізм** — 1) протилежні напрями в середньовічній філософії в трактуванні природи, загальних понять (універсалій). Номіналісти вважали поняття іменами, заперечуючи загальне в речах. Реалісти, навпаки, вважали, що загальне існує в речах і відтворюється в поняттях.

Ноосфера — верхній шар земної кулі, втягнутий у розумну діяльність людини (Вернадський).

Ноумен і **феномен** — у філософії Канта поняття, які розмежовують те, що доступне пізнанню (феномен), і те, що лежить за можливостями нашого пізнання (ноумен). Ноуменами Кант, зокрема, вважав речі в собі, Бога.

Об'єкт і **суб'єкт** — вихідні поняття теорії пізнання. Об'єкт — те, що пізнається (природа, суспільство, людина і т. ін.). Суб'єкт — той, хто пізнає, носій активності.

Об'єктивний ідеалізм — філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від мене (суб'єкта).

Об'єктивність і **суб'єктивність** — поняття, що характеризують відношення суб'єкта до об'єкта. Якщо суб'єкт нав'язує своє мірило об'єкту, не узгоджене з властивостями об'єкта (протагорівське "людина - мірило всіх речей"), то це позиція суб'єктивізму. Коли ж суб'єкт відтворює об'єкт за його власною мірою (скажімо, вимірює твердість, теплоту об'єкта і т. ін. за певними еталонами), то його позиція є об'єктивною.

Онтологія — вчення про першооснови буття. Онтологія досліджує проблеми субстанції, простору і часу, причинності.

Операціоналізм — назва вчення американського мислителя П.І.Бріджмена, який, продовжуючи ідеї прагматизму, зробив висновок, що значення понять зводяться до сукупності операцій, за допомогою яких воно було сформоване.

Панлогізм — риса деяких ідеалістичних філософських вчень (зокрема Гегеля), згідно з якими дійсність розвивається за такими ж логічними закономірностями, що і мислення людини.

Пантеїзм — філософське вчення, згідно з яким Бог і природа тотожні. Бог як носій мислення і активності просякає всі речі природи (Кузанський, Бруно, Спіноза, Шеллінг).

Патристика — вчення ранніх (ІІ-УІІ ст.) християнських теологів, отців церкви (Тертуліана, Августина), на яке наклав відбиток платонізм.

Перипатетики — учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

Персоналізм — релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону — людину, Бога (американська гілка — Боун, Хокінг, французька — Муньє, Лакруа). Світ — сукупність духовних персон (щось на зразок монад Ляйбніца).

Підсвідоме — одне з основних понять психоаналізу Фрейда, яким означають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється в снах, обмовках і т. ін.

Плюралізм — 1) філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокріт, Ляйбніц); 2) вчення, які визнають множинність істин.

Позитивізм — філософія науки, течія, заснована Контом, яка вважала головним завданням філософії дослідження наукового пізнання.

Прагматизм — філософська течія, яка ставить істинність і цінність людського мислення (понять, ідей, вірувань) в залежність від їх практичної ефективності. Виникла і поширилась у США. Представники Пірс, Джеймс, Дьюї.

Праксеологія — наукова дисципліна, що вивчає умови і методи ефективної практичної діяльності. Основоположник — Котарбінський.

Прогрес і **регрес** - зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) і навпаки (регрес).

Просвітництво — ідеологія молодшої буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники — Локк, Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо та ін.

Простір і час — філософські категорії, основні ознаки матеріальності речей, форми існування матерії. Простір фіксує протяжність речей і їх порядок розташування, а час — тривалість існування речей (процесів) і їх послідовність.

Психоаналіз — розвинута Фрейдом теорія і метод лікування психічних захворювань (неврозів) на основі проникнення в підсвідоме.

Раціоналізм — 1) течія в теорії пізнання Нового часу, яка на протигагу емпіризму вважала розум основним чинником пізнання (Декарт, Спіноза, Ляйбніц); 2) характерна риса філософії Нового часу, яка вважала розум основою світу, життя людини і суспільства.

Релятивізм — підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом у філософії (софісти, емпіріокритики).

Рефлексія - акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, Я.

Розсудок і розум — якісно різні рівні мислительної діяльності. Розсудок судить, міркує, тобто оперує поняттями на основі фактів; розум зводить знання в систему на основі ідей. Сфера розуму — конструювання гіпотез, теорій.

Романтизм — течія в німецькій філософії кінця XVIII - початку XIX ст., представники якої (Ф.Шлегель, молодий Шеллінг, Новалис) розглядали природу як художній витвір духу. Звідси мистецтву відводилась провідна роль у пізнанні. Романтики проповідували культ генія, в пізнанні надавали перевагу інтуїції.

Самосвідомість — акт свідомості, в якому вона намагається усвідомити (пізнати) саму себе, подивитись на себе мовби ззовні.

Свідомість — відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови.

Світогляд — певна цілісність найбільш загальних знань, цінностей і практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Семантика — в логіці розділ, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Семіотика — наука про знакові системи.

Сенсуалізм — напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники -Локк, Берклі, Мах та ін.

Синтез — метод пізнання який полягає у поєднанні частин у ціле.

Скептицизм — 1) філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів і т. ін.; 2) давньогрецька філософська школа IV-III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

Софізм — хибний силогізм (умовивід), якому надано видимість правильної форми для навмисного введення співбесідника в оману.

Софісти — давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина міра всіх речей).

Стоїцизм — школа старогрецької філософії епохи еллінізму, в центрі якої стояли етичні проблеми. Стоїки вчили про незворушність, відстороненість від бід і радостей буття.

Структуралізм — напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Він розглядає структуру як щось вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. Представники К.Леві-Стросс, М.Фуко та ін.

Суб'єкт — у гносеології — той, хто здійснює пізнавальні зусилля.

Суб'єктивний ідеалізм — напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує *сенсуалістичний суб'єктивний* ідеалізм (Берклі, Юм.

Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і **трансцендентальний** суб'єктивний ідеалізм (Кант, Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

Субстанція — незмінна першооснова всього суцього.

Сутність і явище — категорії філософії, в яких відображаються рівні пізнання дійсності. В категорії явища охоплюється рівень зовнішніх, мінливих, несуттєвих характеристик речей, які дані чуттєвому пізнанню. Сутність відображає внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Ряд філософів твердить, що ми здатні пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти). Діалектики говорять про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Схоластика — середньовічне філософування, що розвивалось у численних філософських школах у рамках теології (IX-XVст.). На формування схоластики значний вплив мала філософія Арістотеля. Найбільш відомі представники: Абельяр, Еріугена, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Дуне Скот. У пізній схоластиці точилася боротьба номіналістів і реалістів.

Сцієнтизм — абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Сцієнтизм знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності і, по суті, розглядає людину як біоробота. Поняття сцієнтизму близьке за змістом до **натуралізму**.

Телеологія — вчення, згідно з яким розвиток, зміни в природі і суспільстві несуть у собі певну мету. І тому відносно них можна ставити питання, не чому (яка причина), а для чого (з якою метою).

Теологія — богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

Томізм — філософське богословське вчення Т.Аквінського і його послідовників. З кінця XIX ст. трансформоване в неотомізм.

Трансцендентальне — поняття, яким в деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. В свідомості можна вичленити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які в кантіанстві і феноменології називаються трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого "матеріалу" свідомості. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми (одичичне — загальне і т. ін.), за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

Умовивід — хід логічних міркувань, за якого з наявних положень (засновків) отримується нове знання (висновки). Умовиводи бувають дедуктивними (див. дедукція, силіогізм) та індуктивними.

Універсалії — загальні родові поняття. Питання про природу універсалій було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

Утилітаризм — етичне вчення, згідно з яким в основі моральних вчинків людини лежить вигода. Засновником утилітаризму є англійський мислитель І.Бентам.

Феномен — 1) у буденній мові – явище, унікальне в своєму роді; 2) у філософії — чуттєві дані, взяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця — це феномен. І він бере його як самоданість. Для вченого ж це — явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

Феноменологія — 1) у філософії Гегеля розвиток формоутворень свідомості (феноменів) на шляху досягнення наукового рівня; 2) вчення Е.Гуссерля, який розробив новий метод дослідження феноменів.

Філософія — світоглядно-теоретичне знання, спрямоване на осмислення універсальної сутності світу та місця в ньому людини. Формами буття філософських знань є філософська ідея, філософське вчення, філософські школи, течії напрямки. Головний предмет філософії – відношення "людина-світ".

Філософія життя — напрям у т. зв. некласичній філософії кінця XIX - початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники — Ніцше, Дільтей, Бергсон, Фрейд.

Формалізація — метод пізнання, який полягає в передачі змісту формальними (знаковими) способами — графіками, формулами, мовою математики, діаграмами і т. ін.

Цінність — значимість, яку люди надають речам чи явищам і яка лежить в основі ставлення до них (вибору, надання переваги і т. ін.). Цінність має місце лише в актах оцінки, коли ми вибираємо, вибудовуємо ієрархічну структуру цінностей. Проблему цінностей досліджували нео-кантіанці (Ріккерт), М.Вебер, М.Шелер та ін.

Якість і кількість — категорії, які характеризують зовнішні буттєві визначеності речей. Якість – сукупність ознак, що вирізняють цю річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними. Кількість – відмінність речей однієї якості (вага, довжина і т. ін.) або міра сукупності речей однієї якості. За Гегелем, якість і кількість пов'язані в такий спосіб, що кількісні зміни на певній межі переростають в якісні. В марксизмі це один із законів діалектики.